

IAN KERSHAW

Η ΝΑΖΙΣΤΙΚΗ ΔΙΚΤΑΤΟΡΙΑ

ΙΣΤΟΡΙΟΓΡΑΦΙΚΑ ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΑ
ΚΑΙ ΕΡΜΗΝΕΥΤΙΚΕΣ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΕΙΣ

ΜΕΤΑΦΡΑΣΗ ΜΕΝΕΛΑΟΣ ΑΣΤΕΡΙΟΥ

ΕΚΔΟΣΕΙΣ
ΠΑΤΑΚΗ

Η ΝΑΖΙΣΤΙΚΗ ΔΙΚΤΑΤΟΡΙΑ

IAN KERSHAW

Η ΝΑΖΙΣΤΙΚΗ ΔΙΚΤΑΤΟΡΙΑ

Ιστοριογραφικά προβλήματα
και ερμηνευτικές προσεγγίσεις

ΜΕΤΑΦΡΑΣΗ
Μενέλαος Αστερίου

Το παρόν έργο πνευματικής ιδιοκτησίας προστατεύεται κατά τις διατάξεις της ελληνικής νομοθεσίας (Ν. 2121/1993 όπως έχει τροποποιηθεί και ισχύει σήμερα) και τις διεθνείς συμβάσεις περί πνευματικής ιδιοκτησίας. Απαγορεύεται απολύτως άνευ γραπτής αδείας του εκδότη η κατά οποιονδήποτε τρόπο ή μέσο (ηλεκτρονικό, μηχανικό ή άλλο) αντιγραφή, φωτοανατύπωση και εν γένει αναπαραγωγή, εκμίσθωση ή δανεισμός, μετάφραση, διασκευή, αναμετάδοση στο κοινό σε οποιαδήποτε μορφή και η εν γένει εκμετάλλευση του συνόλου ή μέρους του έργου.

Εκδόσεις Πατάκη – Θεωρητικές Επιστήμες / Ιστορία

Ian Kershaw, *Η ναζιστική δικτατορία: Ιστοριογραφικά προβλήματα και ερμηνευτικές προσεγγίσεις*

Τίτλος πρωτοτύπου: *The Nazi dictatorship: Problems and perspectives of interpretation*
(Bloomsbury Revelations edition)

Μετάφραση: Μενέλαος Αστερίου

Υπεύθυνος έκδοσης: Άγγελος Κοκολάκης

Διορθώσεις: Ελένη Μαρτζούκου

Σελιδοποίηση: Κωνσταντίνος Καπένης

Copyright© Ian Kershaw, 2015

This translation published by arrangement with Bloomsbury Publishing Plc.

Copyright© για τη μετάφραση, Σ. Πατάκης Α.Ε.Ε.Δ.Ε.

(Εκδόσεις Πατάκη), 2017

Πρώτη έκδοση στην αγγλική γλώσσα από τις εκδόσεις Bloomsbury, Λονδίνο, 2015

Πρώτη έκδοση στην ελληνική γλώσσα από τις Εκδόσεις Πατάκη, Αθήνα, Οκτώβριος 2021

Κ.Ε.Τ. Β391 Κ.Ε.Π. 788/21 ISBN 978-960-16-8433-8

ΠΑΝΑΓΗ ΤΣΑΛΔΑΡΗ (ΠΡΩΗΝ ΠΕΙΡΑΙΩΣ) 38, 104 37 ΑΘΗΝΑ,

ΤΗΛ.: 210.36.50.000, 801.100.2665, 210.52.05.600, ΦΑΞ: 210.36.50.069

ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΔΙΑΘΕΣΗ: ΕΜΜ. ΜΠΕΝΑΚΗ 16, 106 78 ΑΘΗΝΑ, ΤΗΛ.: 210.38.31.078

ΥΠΟΚ/ΜΑ: ΚΟΡΥΤΣΑΣ (ΤΕΡΜΑ ΠΟΝΤΟΥ – ΠΕΡΙΟΧΗ Β΄ ΚΤΕΟ), 57009 ΚΑΛΟΧΩΡΙ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ,

ΤΗΛ.: 2310.70.63.54, 2310.70.67.15, 2310.75.51.75, ΦΑΞ: 2310.70.63.55

Web site: <http://www.patakis.gr> • e-mail: info@patakis.gr, sales@patakis.gr

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

<i>Πρόλογος στην έκδοση Bloomsbury Revelations (2015)</i>	9
<i>Πρόλογος στην τέταρτη έκδοση (2000)</i>	15
1. Οι ιστορικοί και το πρόβλημα της εξήγησης του ναζισμού	17
2. Η ουσία του ναζισμού: Μορφή φασισμού, είδος ολοκληρωτισμού ή μοναδικό φαινόμενο;	41
3. Πολιτική και οικονομία στο ναζιστικό κράτος	76
4. Χίτλερ: «Αφέντης στο Τρίτο Ράιχ» ή «αδύναμος δικτάτορας»;	105
5. Ο Χίτλερ και το Ολοκαύτωμα	137
6. Η ναζιστική εξωτερική πολιτική: «Πρόγραμμα» του Χίτλερ ή «επέκταση χωρίς στόχο»;	190
7. Το Τρίτο Ράιχ: «Κοινωνική αντίδραση» ή «κοινωνική επανάσταση»;	225
8. «Αντίσταση χωρίς τον λαό»;	254
9. «Κανονικότητα» και γενοκτονία: Το πρόβλημα της «ιστορικοποίησης»	299
10. Μεταβαλλόμενες οπτικές: Ιστοριογραφικές τάσεις την επαύριον της ενοποίησης της Γερμανίας	324
<i>Προτάσεις για περαιτέρω ανάγνωση</i>	367
<i>Ευρετήριο</i>	377

Πρόλογος στην έκδοση Bloomsbury Revelations (2015)

Όλα τα βιβλία περιέχουν ένα κομμάτι αυτοβιογραφίας. Σε αυτή την περίπτωση τη στενή σχέση μου με τη Γερμανία από τα μέσα της δεκαετίας του 1970 και την ενασχόλησή μου με τις μεθόδους έρευνας και συγγραφής της ιστορίας της ναζιστικής περιόδου εκείνη την περίοδο.

Αρχικά η ειδικότητά μου ήταν η μεσαιωνική ιστορία. Μόνο μετά από έξι χρόνια ως ιστορικός του Μεσαίωνα στο Πανεπιστήμιο του Μάντσεστερ στράφηκα στη σύγχρονη ιστορία. Σημαντικός για να αναπτύξω τις ιδέες μου σχετικά με τη γερμανική ιστορία σε αυτό το αρχικό στάδιο (ενώ εξακολουθούσα να διδάσκω και να γράφω για την Αγγλία στη διάρκεια του Μεσαίωνα), καθιστώντας ευκολότερη αυτή τη μετάβαση, ήταν ο ρόλος που διαδραμάτισαν επιφανείς Βρετανοί ιστορικοί ειδικευμένοι στην ιστορία της Γερμανίας, ιδίως ο Τιμ Μείσον, ο Άλαν Μίλγουορντ και ο Ουίλλιαμ Καρ, στους οποίους οφείλω μεγάλη ευγνωμοσύνη. Ωστόσο στη συνέχεια την πλέον αποφασιστική επιρροή στο έργο μου άσκησαν Γερμανοί ιστορικοί. Από το 1975 έως περίπου το 1980 συμμετείχα μαζί με άλλους συναδέλφους στο Μόναχο (όπου έμενα το 1976-1977) σε ένα πρωτοποριακό ερευνητικό πρόγραμμα για την κοινωνία στη Βαυαρία υπό τον ναζισμό. Εκείνη την περίοδο ο μέντοράς μου, ο Μάρτιν Μπρότσατ, ένας από τους κορυφαίους ιστορικούς της ναζιστικής εποχής, ήταν ο διευθυντής του προγράμματος, καθώς και του διάσημου Ινστιτούτου Σύγχρονης Ιστορίας του Μονάχου (υπό την αιγίδα του οποίου υλοποιούνταν το ερευνητικό πρόγραμμα). Από τις αρχές της δεκαετίας του 1980 ένας άλλος μεγάλος Γερμανός ιστορικός, ο Χανς Μόμμσεν, άρχισε επίσης να παίζει σημαντικό ρόλο στην εξέλιξη του δικού μου έργου.

Όσο περισσότερο εμβάθυνα στους τρόπους που προσέγγιζαν τον ναζισμό άλλοι σημαντικοί Γερμανοί ιστορικοί της ναζιστικής περιόδου και στα γραπτά τους, τόσο περισσότερο με ενθουσίαζε και με ενδιέφερε μια ιστοριογραφία αρκετά διαφορετικού χαρακτήρα από εκείνη που είχα γνωρίσει στη Βρε-

τανία. Το 1979, ενώ δεν ήμουν ακόμη παρά ένας μαθητευόμενος σε αυτό το νέο για εμένα πεδίο, προσκλήθηκα σε ένα εξαιρετικά σημαντικό, όπως αποδείχθηκε, συνέδριο για το «κράτος του Führer», στο Κάμπερλαντ Λοτζ του Μεγάλου Πάρκου του Γούντσορ, στο οποίο συμμετείχαν όλοι οι ειδικευμένοι στο Τρίτο Ράιχ επιφανείς Γερμανοί και Βρετανοί ιστορικοί (στους οποίους περιλαμβάνονταν ο Μπρόζτσατ, ο Μόμμσεν, ο Μείσον και ο Μίλγουορντ). Αυτό το συνέδριο με σφράγισε και με ώθησε ένα ή δύο χρόνια αργότερα να γράψω αυτό το βιβλίο.

Σε αυτό το συνέδριο ο Τιμ Μείσον επινόησε τους όρους «προθεσιακή» [intentionalist] και «λειτουργιστική» [functionalist] για να περιγράψει δύο ριζικά αντιτιθέμενες ερμηνείες του τρόπου με τον οποίο λειτουργούσε το ναζιστικό καθεστώς. Η πρώτη ερμηνεία δίνει έμφαση σχεδόν αποκλειστικά στον Χίτλερ, στις ιδέες του, στις αποφάσεις του, στον τρόπο με τον οποίο διηύθυνε την πολιτική του, στη θέλησή του. Σύμφωνα με αυτή την άποψη, ο ναζισμός ήταν «χιτλερισμός», τίποτα περισσότερο και τίποτα λιγότερο. Στην προθεσιακή προσέγγιση αντιτάσσονταν σφόδρα όσοι απέρριπταν αυτή την παραπλανητική, κατά τη γνώμη τους, «χιτλεροκεντρική» αντίληψη για το Ράιχ και εστίαζαν στις δομές του καθεστώτος (εξού και ο όρος που χρησιμοποιείται επίσης για να περιγράψει τους θιασώτες αυτού του τρόπου ερμηνείας – «δομιστές») και σε δυνάμεις πέρα από τον δικτάτορα, δυνάμεις των οποίων αποτελούσε σημαντικό παράγοντα, αλλά δεν τις ήλεγχε απαραίτητα. Οι ιστοριογραφικές διαμάχες είναι φυσικά εγγενείς στη μελέτη της ιστορίας και παίζουν παντού σημαντικό ρόλο στη διδασκαλία και τη συγγραφή της. Όμως οι αντιπαραθέσεις ανάμεσα στους Γερμανούς ιστορικούς ήταν διαφορετικές από τις αντιπαραθέσεις της βρετανικής (στην πραγματικότητα συνήθως αγγλικής) ιστοριογραφίας τις οποίες ήξερα.

Η ένταση και η σφοδρότητα των συζητήσεων στο συνέδριο στο Κάμπερλαντ Λοτζ μου έκαναν μεγάλη εντύπωση. Ήταν έντονες, αδιάλλακτες και ιδιαίτερα πολωμένες ανταλλαγές απόψεων που αφορούσαν τον πυρήνα των προσπαθειών για την κατανόηση του ναζιστικού καθεστώτος. (Η έκδοση με τα πρακτικά και τις εισηγήσεις στο συνέδριο δεν αντανακλά πλήρως τις συχνά δριμυείς αντιπαραθέσεις.) Σε αντίθεση με τις ιστοριογραφικές διαμάχες στη Βρετανία, με τις οποίες ήμουν εξοικειωμένος, που συνήθως διεξάγονται με συναδελφικό τρόπο και για ζητήματα που ελάχιστα αφορούν τη σημερινή ζωή, οι αντιπαραθέσεις στο Κάμπερλαντ Λοτζ αφορούσαν ζητήματα που είχαν μεγάλη σημασία για τους συμμετέχοντες και δεν ήταν απλώς ακαδημαϊκά. Στην πραγματικότητα, αφορούσαν τόσο το παρόν όσο και το παρελθόν της Γερμανίας. Ήταν σύμφυτα με τον τρόπο με τον οποίο οι Γερμανοί αντιλαμβάνονταν την κοινωνία τους και την ευθύνη τους στη δύσκολη και περίπλοκη διαδικα-

σία κατανόησης των λόγων για τους οποίους κατέστη δυνατή η ανάρρηση στην εξουσία του Χίτλερ και η κατάρρευση του πολιτισμού στη χώρα τους υπό τον ναζισμό. Αυτό έδινε στις αντιπαραθέσεις ανάμεσα στους Γερμανούς ιστορικούς μια ιδιαίτερη πολιτική, ιδεολογική, ακόμη και ηθική, αιχμή.

Πέρα από αυτές τις διαμάχες ανάμεσα στους ιστορικούς από τη Δυτική Γερμανία, υπήρχε και μια άλλη σημαντική διάσταση. Η Γερμανία ήταν ακόμη μια διαιρεμένη χώρα, και στα δύο τμήματά της υπήρχαν διαμετρικά αντίθετες ερμηνείες. Η μαρξιστική-λενινιστική κρατική ιδεολογία της Λαοκρατικής Δημοκρατίας της Γερμανίας (ΛΔΓ) σήμαινε ότι, παράλληλα με τις πλουραλιστικές ερμηνείες στη Δυτική Γερμανία, υπήρχε μια εντελώς διαφορετική (αρκετά μονολιθική) ιστοριογραφία για το Τρίτο Ράιχ η οποία θεωρούσε ότι ο «γερμανικός φασισμός» (όπως τον αποκαλούσαν σταθερά εκεί) ήταν η πιο θηριώδης έκφραση του χρηματιστικού κεφαλαίου. Για εμένα αυτό καθιστούσε ακόμη πιο συναρπαστικά τα ιστοριογραφικά ζητήματα τα οποία αντιμετώπιζα, ιδίως αφότου γνώρισα προσωπικά μερικούς κορυφαίους ιστορικούς της ΛΔΓ στη διάρκεια της διαμονής μου για μερικές εβδομάδες στο Ανατολικό Βερολίνο το φθινόπωρο του 1981.

Μέχρι τότε είχα ολοκληρώσει δύο βιβλία, αποτέλεσμα της δουλειάς μου στο Πρόγραμμα για τη Βαυαρία.¹ Τα βιβλία αυτά επικεντρώνονταν στις στάσεις και στα πρότυπα συμπεριφοράς –συμμόρφωσης και αντίθεσης/εναντίωσης– στη βάση της γερμανικής κοινωνίας. Ωστόσο το συνέδριο του 1979 είχε ως αποτέλεσμα να αρχίσω να ενδιαφέρομαι όλο και περισσότερο για τις δομές του ναζιστικού καθεστώτος, για το πώς λειτουργούσε ως πολιτικό σύστημα, και ιδιαιτέρως για τον ρόλο του Χίτλερ εντός του συστήματος αυτού. Το έργο *Η ναζιστική δικτατορία* (που η πρώτη έκδοσή του έγινε το 1985) προέκυψε από αυτή την αλλαγή εστίασης του ενδιαφέροντός μου, συνέπεια αρχικά της επιρροής που μου άσκησε το συνέδριο του 1979 και στη συνέχεια μιας διευρυνόμενης κατανόησης του ιδιαίτερου χαρακτήρα της γερμανικής ιστοριογραφίας για το Τρίτο Ράιχ.

Το πρώτο κεφάλαιο προσπαθεί να ερμηνεύσει τις ιδιόμορφες διαστάσεις αυτής της ιστοριογραφίας. Κατόπιν προχωρώ σε ένα ζήτημα που και αυτό διαίρεσε πλήρως και έντονα τους ιστορικούς (και τους πολιτικούς επιστήμονες) – πώς τοποθετούμε ιστορικά και συγκριτικά το φαινόμενο του ναζισμού. Αυτό το ζήτημα με οδήγησε σε ένα υπερβολικά περίπλοκο πεδίο που αφορά τις

---

1. Το έργο *The Hitler Myth* είχε ήδη εκδοθεί το 1980 στην πρωτότυπη γερμανική εκδοχή του (αν και στα αγγλικά θα κυκλοφορούσε μόλις το 1987 από τις εκδόσεις Oxford University Press)· το *Popular Opinion and Political Dissent in the Third Reich: Bavaria, 1933-1945* είχε ολοκληρωθεί και εκδοθεί ήδη το 1983 από τις εκδόσεις Oxford University Press.

έννοιες του «φασισμού» και του «ολοκληρωτισμού». Οι μαρξιστικές ερμηνείες –όχι μόνο η προσέγγιση της ΛΔΓ, αλλά και η διαφορετική έμφαση των μαρξιστών ιστορικών σε άλλες χώρες– της σχέσης ανάμεσα στον καπιταλισμό και τον ναζισμό αποτελούν τη βάση του τρίτου κεφαλαίου. Ωστόσο η επιρροή που άσκησαν τότε οι ερμηνείες αυτές κάθε άλλο παρά περιοριζόταν στους οπαδούς του Καρλ Μαρξ και οδήγησε σε μια εκτεταμένη και παρατεταμένη έρευνα και αξιολόγηση του ρόλου που έπαιξαν οι μεγάλες επιχειρήσεις στο Τρίτο Ράιχ. Ακολουθούν τρία κεφάλαια για τον ρόλο του Χίτλερ, τα οποία κατέχουν κεντρική θέση στο βιβλίο και αποτελούν την πιο άμεση αντανάκλαση των αντιπαραθέσεων στο Κάμπερλαντ Λοτς, ενώ στη συνέχεια πραγματεύομαι πιο επίμαχα ζητήματα, όπως το αν ο ναζισμός επέφερε κοινωνική επανάσταση στη Γερμανία και πώς αξιολογούμε την αντίσταση των Γερμανών στο καθεστώς. Τα δύο τελευταία κεφάλαια πραγματεύονται διαφορετικές πλευρές ενός εγγενώς δύσκολου ζητήματος – πώς η πάροδος του χρόνου έχει επηρεάσει τις μεταβαλλόμενες στάσεις των Γερμανών απέναντι στη γενοκτονία των Εβραίων, η οποία κατέχει κεντρική θέση στον ναζισμό.

Η τέταρτη έκδοση αυτού του βιβλίου κυκλοφόρησε το 2000. Έκτοτε έχω αντισταθεί σε όλες τις προσπάθειες να με πείσουν να προετοιμάσω μια νέα έκδοση. Φυσικά η ιστοριογραφική διαμάχη συνεχίζεται. Ο χρόνος προχωρά, και μαζί του η ιστοριογραφία. Από την τέταρτη έκδοση έχουν γραφτεί, και συνεχίζουν να γράφονται, πολλά σημαντικά έργα για τη ναζιστική Γερμανία. Εξακολουθούν φυσικά να υπάρχουν και πολύ διαφορετικές απόψεις. Όμως άλλες εργασίες μου έχουν αφήσει ελάχιστο χρόνο και ενέργεια για τη συστηματική μελέτη της πιο πρόσφατης ιστοριογραφίας που θα ήταν αναγκαία για μια νέα έκδοση.

Στο μεταξύ έχω την ισχυρή αίσθηση ότι η ένταση των αντιπαραθέσεων τις οποίες είχα μελετήσει αρχικά έχει υποχωρήσει. Η κατάρρευση του σοβιετικού μπλοκ το 1989-1991 εξηγεί εν μέρει αυτό το γεγονός. Το τέλος του κρατικού συστήματος που στηριζόταν στον μαρξισμό είχε αδιαμφισβήτητες επιπτώσεις στην αξιοπιστία των μαρξιστικών ερμηνειών της ιστορίας. Αντιστοίχως υποχώρησε και μεγάλο μέρος της έντασης που υπήρχε στις αντιπαραθέσεις για τη σχέση μεταξύ καπιταλισμού και ναζισμού.² Οι διαμάχες για τον ολοκληρω-

---

2. Αυτή η σχέση κάθε άλλο παρά αγνοήθηκε στη μεταγενέστερη βιβλιογραφία, αλλά μπόρεσε να αποτιμηθεί με μεγαλύτερη ηρεμία. Η εξαιρετική μελέτη του Adam Tooze *The Wages of Destruction. The Making and Breaking of the Nazi Economy*, Λονδίνο 2006, εστίαζε στον ρόλο της οικονομίας στον τρόπο που λειτουργούσε το ναζιστικό καθεστώς. Ωστόσο ο Tooze δεν παρέλειπε να τονίσει τη φυλετική ιδεολογική επιταγή που κατηύθυνε το καθεστώς. Με το βιβλίο του αντιμετωπίστηκαν πολλά ζητήματα που προκαλούσαν έντονες αντιπαραθέσεις τις προηγούμενες δεκαετίες.

τισμό και τον φασισμό συνεχίστηκαν –μάλιστα το τέλος του σοβιετικού συστήματος οδήγησε σε μια βραχύβια αναβίωση της έμφασης στον ολοκληρωτισμό–, μολονότι δεν είναι τόσο οξείες όσο στη διάρκεια του Ψυχρού Πολέμου. Και σε άλλα ζητήματα οι αντιπαραθέσεις έχουν χάσει μέρος της έντασής τους. Η αντίθεση ανάμεσα στους υποστηρικτές της «προθροσιακότητας» και του δομισμού δεν προκαλεί πια εχθρότητες όπως στο παρελθόν. Έτσι έχει γίνει εφικτή μια σύνθεση απόψεων οι οποίες άλλοτε θεωρούνταν ασυμβίβαστες.³ Ιδιαίτερος η έρευνα για το Ολοκαύτωμα έχει προχωρήσει τόσο πολύ τις τελευταίες δεκαετίες, που πολλά ζητήματα τα οποία απασχολούσαν άλλοτε τους ιστορικούς (όπως πότε ελήφθη η απόφαση για την «Τελική Λύση», αν ήταν μία και μόνο απόφαση και ποιος ο ρόλος του Χίτλερ) δεν προκαλούν πλέον διαιρέσεις όπως άλλοτε.⁴ Το άνοιγμα των αρχείων στη Ρωσία και στην Ανατολική Ευρώπη διεύρυνε σε μεγάλο βαθμό το πεδίο της εμπειρικής έρευνας. Όμως μέρος της αλλαγής αυτής οφείλεται στην αλλαγή γενιάς των ιστορικών. Νεότερες γενιές ιστορικών παλεύουν φυσικά με ιστοριογραφικά προβλήματα που σχετίζονται με το Τρίτο Ράιχ και θα συνεχίσουν να παλεύουν. Ωστόσο το κάνουν συνήθως με πιο αποστασιοποιημένο τρόπο και με μικρότερη συναισθηματική εμπλοκή απ' ό,τι η προγενέστερη γενιά των Γερμανών ιστορικών, που βίωσαν οι ίδιοι την τελευταία φάση του ναζιστικού καθεστώτος. Αυτό έχει επηρεάσει την ένταση των αντιπαραθέσεων.

Πιο πρόσφατα στο εσωτερικό της Γερμανίας έγινε μεγάλη συζήτηση (η οποία επεκτάθηκε στο έργο μη Γερμανών ιστορικών του ναζισμού) για το αν το καθεστώς του Χίτλερ δημιούργησε ένα διαβρωτικό αίσθημα «κοινότητας του λαού» (*Volksgemeinschaft*) στη διάρκεια του Τρίτου Ράιχ. Το ζήτημα δεν είναι καθόλου απλό και οι απόψεις των ειδημόνων διαφέρουν πολύ. Αυτό που διακυβεύεται είναι η έκταση στην οποία το καθεστώς κέρδισε, σε διάφορους βαθμούς, τους απλούς Γερμανούς επειδή οι τελευταίοι ταυτίστηκαν με τον τύπο της ρατσιστικής-εθνικιστικής κοινότητας στην οποία ανήκαν, μιας κοινότητας η οποία άντλησε μεγάλο μέρος του ίδιου του νοήματός της από τον αποκλεισμό άλλων, ιδίως –αλλά όχι μόνο– των Εβραίων. Από μερικές απόψεις η συζήτηση αυτή μοιάζει να βρίσκεται στον αντίποδα των αντιπαραθέσεων των δεκαετιών του 1970 και του 1980, όταν η κοινωνική ιστορία του Τρίτου Ράιχ

3. Μερικοί ευγενικοί σχολιαστές έκριναν ότι η βιογραφία του Χίτλερ την οποία έγραφα *–Hitler, 1889-1936*, Λονδίνο 1998· και *Hitler, 1936-1945*, Λονδίνο 2000– συνέβαλε στο να ξεπεραστούν οι προγενέστερες αντιτιθέμενες ερμηνείες.

4. Στις σημαντικότερες συμβολές περιλαμβάνονται τα: Christopher Browning, *The Origins of the Final Solution*, Λίνκολν, Νεμπράσκα, και Ιερουσαλήμ 2004· Saul Friedländer, *The Years of Extermination. Nazi Germany and the Jews, 1939-1945*, Οξφόρδη 2010· και Peter Longerich, *Holocaust*, Οξφόρδη 2010.

ήταν ακόμη σε πρώιμο στάδιο. Τότε οι αντιπαραθέσεις (που υπήρχαν και στο Πρόγραμμα για τη Βαυαρία, στο οποίο εργαζόμουν) περιστρέφονταν γύρω από το ζήτημα της «αντίστασης», η οποία οριζόταν με την ευρύτερη δυνατή έννοια της προκειμένου να περιλάβει πολλές ελάχιστον εκφράσεις μη πολιτικής συμμόρφωσης. Θα μπορούσαμε να πούμε, με κάποια συγχωρητέα υπερβολή, ότι τότε μερικές φορές δινόταν η εντύπωση πως σχεδόν όλοι οι Γερμανοί είχαν αντιταχθεί με κάποιον τρόπο στο καθεστώς του Χίτλερ. Στη συνέχεια το εκκρεμές κινήθηκε στην ακριβώς αντίθετη κατεύθυνση. Τώρα συχνά δίνεται η εντύπωση –και αυτή είναι η βάση της διαμάχης για το Volksgemeinschaft– πως σχεδόν όλοι οι Γερμανοί ήταν με τον έναν ή τον άλλον τρόπο συνένοχοι με το καθεστώς και συμμερίζονταν τις κεντρικές αξίες του. Η αντιπαράθεση –στην οποία έχω συμμετάσχει περιθωριακά– συνεχίζεται, αλλά θεωρώ ότι έπρεπε να αντισταθώ στον πειρασμό να την αξιολογήσω πληρέστερα σε ένα πρόσθετο κεφάλαιο.⁵

Και οι τέσσερις εκδόσεις του έργου *Η ναζιστική δικτατορία* είχαν καλή υποδοχή, και στη Γερμανία και σε άλλες χώρες. Τα ζητήματα τα οποία διερευνήσα αντανακλούν τον πυρετώδη χαρακτήρα της αντιπαράθεσης των ιστορικών σχετικά με το Τρίτο Ράιχ, ιδίως στη Δυτική Γερμανία, κυρίως από τη δεκαετία του 1960 μέχρι και τη δεκαετία του 1980 (αν και η τέταρτη έκδοση εξετάζει επίσης το αλλαγμένο κλίμα της δεκαετίας του 1990, μετά το τέλος του σοβιετικού συνασπισμού). Αν το βιβλίο έχει μια ιδιαίτερη αρετή, αυτή ίσως βρίσκεται στο γεγονός ότι καταγράφει και αξιολογεί τη φύση των ιστοριογραφικών αυτών αντιπαραθέσεων για τον ναζισμό στη φάση που ήταν εντονότερες, πιο πολωμένες, αλλά από πολλές απόψεις και πιο διαφωτιστικές. Είμαι ευτυχής και ευγνώμων για την τιμή που μου γίνεται να επανεκδοθεί το βιβλίο μου στη σειρά Revelations των εκδόσεων Bloomsbury.

Ian Kershaw

Μάντσεστερ, Ιανουάριος 2015

---

5. Μπορείτε να πάρετε μια γεύση αυτής της αντιπαράθεσης στο Martina Steber & Bernhard Gotto (επιμ.), *Visions of Community in Nazi Germany. Social Engineering and Private Life*, Οξφόρδη 2014.

Πρόλογος στην τέταρτη έκδοση (2000)

Πάντοτε φανταζόμουν ότι οι ιστορικοί γράφουν βιβλία για πολύπλοκα ζητήματα πρώτα απ' όλα για να λύσουν προβλήματα που απασχολούν τους ίδιους: αν στη συνέχεια ενδιαφερθούν και άλλοι για τους στοχασμούς τους, τότε αυτό είναι μια πρόσθετη ανταμοιβή. Για εμένα ήταν σίγουρα πηγή μόνιμης ικανοποίησης το γεγονός ότι το βιβλίο αυτό αποδείχθηκε χρήσιμο για όλους όσοι αναζητούσαν έναν οδηγό που θα τους κατεύθυνε μέσα από τις μυριάδες απόπειρες των ιστορικών, για πάνω από μισό αιώνα, να αναμετρηθούν με μερικά από τα δυσκολότερα –και σημαντικότερα– ζητήματα στην κατανόηση της ιστορίας.

Όταν στα τέλη της δεκαετίας του 1970 άρχισα να μελετώ τη ναζιστική εποχή, σύντομα ενδιαφέρθηκα για τα ζητήματα αυτά και επηρεάστηκα από τις έντονες αντιπαραθέσεις, κυρίως ανάμεσα σε ιστορικούς της Δυτικής Γερμανίας, σε ένα διεθνές συνέδριο το οποίο παρακολούθησα το 1979. Η εμπειρία μου από αυτό το συνέδριο ήταν το κέντρισμα για τη συγγραφή του ανά χειρρας βιβλίου (που στην αρχική του μορφή γράφτηκε στις αρχές της δεκαετίας του 1980). Με αυτή την έννοια ο πυρήνας του βιβλίου είναι ένα *pièce d'occasion* – μια αξιολόγηση της ιστορικής έρευνας για το Τρίτο Ράιχ που γινόταν εκείνη την περίοδο. Μερικές από τις τότε αντιπαραθέσεις δεν προκαλούν πια τις διαιρέσεις που προκαλούσαν άλλοτε. Η έρευνα προχωρά, οι εξωτερικές συνθήκες αλλάζουν, αναδεικνύονται νέα προβλήματα και παλιά προβλήματα παύουν να προκαλούν τις αλλοτινές εντάσεις. Όλα αυτά είναι συνηθισμένα στην επιστήμη της ιστορίας. Λιγότερο συνηθισμένη ήταν η ταχύτητα της αλλαγής, και ο τρόπος με τον οποίο η δημόσια συνείδηση για την κληρονομιά του παρελθόντος συνόδευσε και επηρέασε τη συγγραφή της ιστορίας. Η ιστοριογραφία για το Τρίτο Ράιχ εξακολουθεί να αντανακλά τις ηθικές και πολιτικές διαστάσεις (καθώς και τις θεωρητικές διαιρέσεις σε ζητήματα μεθόδου και προσέγγισης) που επισήμανα στο πρώτο κεφάλαιο αυτού του βιβλίου. Η *Historikerstreit* (διαμάχη των ιστορικών) της δεκαετίας του 1980 και η διαμάχη για τις από-

φεις του Γκολντχάγκεν τη δεκαετία του 1990 είναι ίσως τα πιο εντυπωσιακά παραδείγματα. Όμως, πέρα από τις δημόσιες αντιπαραθέσεις, η ίδια η έρευνα συνέχισε να προχωρά σαν ορμητικό ποτάμι. Είναι δύσκολο ακόμη και για τους ειδικευμένους ιστορικούς να παρακολουθήσουν όλες τις εξελίξεις της. Όμως τουλάχιστον η προσπάθεια δικαιολογεί μία ακόμη έκδοση αυτού του βιβλίου.

Προσπάθησα να περιλάβω νέα στοιχεία εκεί όπου έκρινα ότι ήταν αναγκαίο και προσάρμοσα τις σημειώσεις και τις βιβλιογραφικές προτάσεις. Από όλα τα θέματα που πραγματευόμουν στην πρώτη έκδοση του έργου, το κεφάλαιο για τον «Χίτλερ και το Ολοκαύτωμα» υπήρξε εκείνο στο οποίο πραγματοποιήθηκε η πιο εντατική έρευνα. Είχα ξαναγράψει ήδη μέρη αυτού του κεφαλαίου για την τρίτη έκδοση και, υπό το φως σημαντικών πρόσφατων δημοσιεύσεων, θεώρησα αναγκαίο να ξαναγράψω σημαντικά τμήματά του γι' αυτή την έκδοση. Στην προηγούμενη έκδοση το τελευταίο κεφάλαιο περιλάμβανε εκτιμήσεις για το πώς θα μπορούσε να αλλάξει η ιστοριογραφία μετά την ενοποίηση της Γερμανίας. Η εκ νέου ανάγνωση αυτού του κεφαλαίου μου υπενθύμισε γιατί είναι προτιμότερο να παραμένω προσηλωμένος στην ιστορία παρά να προβαίνω σε εικασίες για τις μελλοντικές τάσεις. Και αυτό το τμήμα του βιβλίου έπρεπε αναγκαστικά να το ξαναγράψω προκειμένου να περιλάβω το «φαινόμενο Γκολντχάγκεν» και να επανεξετάσω τις μεταβαλλόμενες τάσεις της έρευνας για το Τρίτο Ράιχ, καθώς με την αλλαγή των γενεών ο Χίτλερ και το καθεστώς του περνούν στην ιστορία (αφήνοντας όμως με την ηθική κληρονομιά τους ουλές στην ιστορική συνείδηση μιας γενιάς η οποία ευτυχώς δε βίωσε τον ναζισμό).

Οφείλω τις περισσότερες ευχαριστίες και την ευγνωμοσύνη μου σε φίλους και συναδέλφους σε διάφορες χώρες, αλλά κυρίως στη Γερμανία και τη Μεγάλη Βρετανία, που το έργο τους για το ναζιστικό καθεστώς, το οποίο διαμόρφωσε τόσο θεμελιακά και τόσο αρνητικά τον αιώνα που πλησιάζει στο τέλος του, αποτέλεσε για μένα πηγή έμπνευσης. Ίσως είναι προσβλητικό να ξεχωρίσω κάποιον από όλους αυτούς, εντούτοις θα ήθελα να ευχαριστήσω ιδιαιτέρως τον Χανς Μόμμσεν για τις ατελείωτες συζητήσεις μας, τις συμβουλές και την ενθάρρυνσή του (ακόμη και όταν διαφωνούσαμε) για πολλά χρόνια. Είμαι επίσης ιδιαιτέρως ευγνώμων στον Αλεξάντερ φον Χούμπολτ-Στίφτουνγκ για τη σταθερή στήριξή του. Τέλος, χαίρομαι που μου δίνεται η ευκαιρία να εκφράσω τις ευχαριστίες μου στον Κρίστοφερ Γουίλερ, επιμελητή και φίλο μου, για το συνεχές ενδιαφέρον του γι' αυτό το βιβλίο. Η ενθάρρυνσή του και η δύναμη της πειθούς του παρέμειναν αμείωτες παρά την πάροδο του χρόνου.

Ian Kershaw

Σέφιλντ/Μάντσεστερ, Σεπτέμβριος 1999

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1

Οι ιστορικοί και το πρόβλημα της εξήγησης του ναζισμού

Παρότι έχει περάσει μισός και πλέον αιώνας από την καταστροφή του Τρίτου Ράιχ, κορυφαίοι ιστορικοί δεν έχουν καταλήξει σε συμφωνία για μερικά από τα πλέον θεμελιώδη προβλήματα ερμηνείας και εξήγησης του ναζισμού. Φυσικά έχει συντελεστεί μεγάλη πρόοδος σε σχέση με τα ιστορικά έργα της περιόδου αμέσως μετά τον πόλεμο, όταν διάφοροι ιστορικοί προσπαθούσαν να γράψουν «σύγχρονη ιστορία» ενώ δεν είχε αρχίσει ακόμη να κατακάθεται η σκόνη από τα ερείπια της Ευρώπης του Χίτλερ, και σε ένα κλίμα το οποίο διαμόρφωναν οι φρικιαστικές αποκαλύψεις από τις δίκες της Νυρεμβέργης και η πλήρης συνειδητοποίηση της κτηνωδίας του καθεστώτος. Σε αυτό το κλίμα, δεν πρέπει να μας εκπλήσσει ότι στα έργα συγγραφέων από χώρες των Συμμάχων κυριαρχούσαν οι κατηγορίες εναντίον του ναζιστικού καθεστώτος, ενώ στα έργα Γερμανών συγγραφέων υπήρχε μια απολογητική τάση. Η απόσταση του χρόνου και η εκτεταμένη και υψηλού επιπέδου έρευνα από μια νέα γενιά ιστορικών, ιδίως τη δεκαετία του 1960, όταν άνοιξαν τα κατασχεθέντα από τους Συμμάχους γερμανικά αρχεία, τα οποία στο μεταξύ είχαν επιστρέψει στη Γερμανία, είχαν ως συνέπεια να συντελεστεί μεγάλη πρόοδος στη γνώση για πολλές κρίσιμες πλευρές της ναζιστικής εξουσίας. Όμως, μόλις τοποθετήσουμε τις λεπτομερείς ιστορικές μονογραφίες στο πλαίσιο των κυρίαρχων ερμηνευτικών ερωτημάτων για τον ναζισμό, γρήγορα αποκαλύπτονται τα όρια της συναίνεσης. Πουθενά δε διαφαίνεται μια σύνθεση των αντιτιθέμενων ερμηνειών. Η διαμάχη συνεχίζεται αμείωτη και διεξάγεται με μεγάλη ένταση και συχνά με μια εχθρότητα η οποία υπερβαίνει τα όρια των συμβατικών ιστορικών αντιπαραθέσεων. Η συναισθηματική έκρηξη που συνόδευσε τη Historikerstreit (διαμάχη των ιστορικών), μια σημαντική δημόσια αντιπαραθέση για τη θέση του Τρίτου Ράιχ στην ιστορία της Γερμανίας, στην οποία συμμετείχαν

κορυφαίοι ιστορικοί της Γερμανίας και που κορυφώθηκε το 1986, αποτελεί την πιο αντιπροσωπευτική έκφρασή της.

Οι διαμάχες και οι αντιπαραθέσεις συνιστούν φυσικά την ίδια την ουσία της ιστορικής μελέτης, προϋπόθεση για την πρόοδο στην ιστορική έρευνα. Ωστόσο ο ναζισμός εγείρει ζητήματα ιστορικής ερμηνείας τα οποία είτε αφορούν τον ίδιο τον ναζισμό είτε επισύρουν την προσοχή σε ευρύτερα ζητήματα ιστορικής ερμηνείας. Τα κυριότερα χαρακτηριστικά των διαφωνιών ανάμεσα στους ιστορικούς για την ερμηνεία του ναζισμού καθορίζονται, κατά την άποψή μου, από την αναπόφευκτη συγχώνευση τριών διαστάσεων –μιας ιστορικής και φιλοσοφικής, μιας πολιτικής και ιδεολογικής και μιας ηθικής διάστασης– οι οποίες είναι αδιαχώριστες τόσο από το αντικείμενο της μελέτης των ιστορικών, όσο και από το πώς αντιλαμβάνεται ο ιστορικός τον σημερινό του ρόλο και το καθήκον του όταν μελετά τον ναζισμό και γράφει γι' αυτόν. Θα υποστήριζα περαιτέρω ότι τα βασικά αυτά χαρακτηριστικά καθορίζονται από και αντανακλούν ένα κεντρικό στοιχείο της πολιτικής συνείδησης και στα δύο μεταπολεμικά γερμανικά κράτη – τη σε βάθος μελέτη του ναζιστικού παρελθόντος (Vergangenheitsbewältigung), την κατανόηση και την άντληση διδαγμάτων από την πρόσφατη ιστορία της Γερμανίας.

Οι ριζικά διαφορετικές προσεγγίσεις του ναζιστικού παρελθόντος στην Ανατολική και τη Δυτική Γερμανία προσέδωσαν φυσικά ιδιαίτερο χρωματισμό στα ιστορικά έργα για τον ναζισμό όσο καιρό τα δύο γερμανικά κράτη με τις εντελώς αντίθετες πολιτικές φιλοσοφίες βρίσκονταν σε αντιπαράθεση. Επειδή όμως η Ομοσπονδιακή Δημοκρατία της Γερμανίας (ΟΔΓ) αντιμετώπισε το πρόβλημα του παρελθόντος με λιγότερο ομοιογενή τρόπο απ' ό,τι η ΛΔΓ, οι αντιπαραθέσεις για την ερμηνεία του ναζισμού ήταν κυρίως αντιπαραθέσεις μεταξύ Δυτικογερμανών ιστορικών. Αυτό φυσικά δε σημαίνει ότι υποτιμούμε τις σημαντικές και κάποιες φορές πρωτοποριακές συμβολές στην ιστορία της Γερμανίας των μη Γερμανών ιστορικών. Στην πραγματικότητα η αποστασιοποίηση (και η παρεπόμενη διαφορετική οπτική) των ξένων ιστορικών τόσο από το φορτίο της κατανόησης του παρελθόντος και των διδαγμάτων του, όσο και από τα πνευματικά ρεύματα της δυτικογερμανικής κοινωνίας ήταν το εφαλτήριο για φρέσκες ιδέες και νέες μεθόδους. Στα κεφάλαια που ακολουθούν θα φανεί καθαρά η σημαντική συνεισφορά των ξένων ιστορικών. Εντούτοις βασικό επιχείρημα του βιβλίου είναι ότι οι Γερμανοί ιστορικοί, ιδίως οι Δυτικογερμανοί, είναι αυτοί που καθόρισαν γενικά το περίγραμμα των αντιπαραθέσεων, ως αποτέλεσμα του τρόπου που αντιλαμβάνονταν το καθήκον τους να συμβάλουν στην ανάπτυξη «πολιτικής συνείδησης» και στο ξεπέραςμα του παρελθόντος.

Λέγεται ότι η ΟΔΓ είναι περισσότερο απ' ό,τι το Ισραήλ ή το Νότιο Βιετνάμ

«ένα κράτος γέννημα της σύγχρονης ιστορίας, προϊόν μιας καταστροφής το οποίο ορθώθηκε για να ξεπεραστεί η καταστροφή».¹ Σε μια τέτοια κοινωνία οι ιστορικοί του πρόσφατου παρελθόντος έχουν σαφώς έναν πολύ πιο ξεκάθαρα πολιτικό ρόλο απ' ό,τι π.χ. στη Βρετανία. Δε θα ήταν υπερβολή να πούμε ότι, μέσω της ερμηνείας του πρόσφατου παρελθόντος, οι ιστορικοί θεωρούνται και θεωρούν και οι ίδιοι ότι από ορισμένες απόψεις είναι οι φύλακες ή οι κριτικοί του παρόντος. Η αδυναμία διαχωρισμού της ιστορικής έρευνας για τον ναζισμό από την «πολιτική διαπαιδαγώγηση» συμβάλλει εν μέρει στην υποκείμενη αντίληψη μερικών ιστορικών ότι, για την κατανόηση της ουσίας του ναζιστικού συστήματος, πρέπει πάνω από όλα να υπάρχει σαφήνεια. Αυτή την αντίληψη εξέφρασε το 1978, απευθυνόμενος στην Ετήσια Συνδιάσκεψη των Γερμανών Ιστορικών, ο (τότε) καγκελάριος της ΟΔΓ Χέλμουτ Σμιτ, και παραπονέθηκε ότι η υπερβολική θεωρία είχε δημιουργήσει στα μάτια πολλών Γερμανών μια εικόνα ενός ναζισμού χωρίς «σαφές περίγραμμα».²

Την ίδια αντίληψη, διατυπωμένη με ένα ύφος που υποδήλωνε ένα μείγμα θυμού και λύπης, εξέφρασαν μερικοί ιστορικοί που η ερμηνεία τους για τον ναζισμό κυριαρχούσε τις δεκαετίες του 1950 και του 1960, ως αντίδραση σε μια προσπάθεια «αναθεώρησης» της καθιερωμένης ορθοδοξίας, με το επιχείρημα ότι αυτή προχωρούσε τόσο πολύ ώστε έθετε υπό ριζική αμφισβήτηση «βασικά ιστορικά ευρήματα τα οποία θεωρούνταν βέβαια, στην πραγματικότητα αδιαμφισβήτητα».³

Τόσο οι «παραδοσιοκράτες» όσο και οι «αναθεωρητές» αναγνωρίζουν ρητά τη σύνδεση ανάμεσα στη μεταβαλλόμενη αντίληψη για την ιστορική έρευνα και στη διαμόρφωση της τρέχουσας πολιτικής συνείδησης.⁴ Όπως έδειξε καθαρά η *Historikerstreit*, οι αλληλοσυγκρουόμενες ερμηνείες του ναζισμού αποτελούν μέρος μιας συνεχιζόμενης επαναξιολόγησης της πολιτικής ταυτότητας και του πολιτικού μέλλοντος της Γερμανίας. Οι σύγχρονοι ιστορικοί και το έργο τους είναι δημόσια ιδιοκτησία. Αυτό το γεγονός καθορίζει το βασικό πλαίσιο και χρωματίζει τη φύση των ιστορικών αντιπαραθέσεων τις οποίες θα αξιολογήσουμε.

Η έκταση της βιβλιογραφίας για τον ναζισμό είναι τόσο μεγάλη, που ακό-

1. Ernst Nolte, *Marxismus, Faschismus, Kalter Krieg*, Στουτγάρδη 1977, σ. 217.

2. Παρατίθεται στο Walther Hofer, «50 Jahre danach. Über den wissenschaftlichen Umgang mit dem Dritten Reich», *Geschichte in Wissenschaft und Unterricht* 34, 1983, σ. 2

3. Ό.π., σ. 2.

4. Η λέξη «αναθεωρητισμός» όχι μόνο είναι «υποτιμητική», αλλά και προκαλεί σύγχυση, καθώς η σημασία της είναι μεταβαλλόμενη. Έτσι μερικοί από εκείνους που τη δεκαετία του 1970 ασκούσαν κριτική στους «αναθεωρητές» κατηγορήθηκαν οι ίδιοι ως «αναθεωρητές» κατά τη *Historikerstreit*.

μη και ειδήμονες δυσκολεύονται να την παρακολουθήσουν. Και είναι φανερό ότι οι φοιτητές που εξειδικεύονται στη σύγχρονη γερμανική ιστορία συχνά δεν μπορούν να αφομοιώσουν την πολύπλοκη ιστοριογραφία για τον ναζισμό και να παρακολουθήσουν τις ερμηνευτικές αντιπαραθέσεις οι οποίες κατά κύριο λόγο διεξάγονται στις σελίδες γερμανικών ιστορικών περιοδικών και σε ιστορικές μονογραφίες. Έγραψα το παρόν βιβλίο έχοντας αυτό κατά νου. Το έργο μου δεν περιγράφει την εξέλιξη της ιστοριογραφίας· με άλλα λόγια, δεν είναι μια ιστορία της ιστορίας του ναζισμού.⁵ Είναι μάλλον μια προσπάθεια να εξετάσω τη φύση μερικών κεντρικών προβλημάτων ερμηνείας που αφορούν ειδικά την περίοδο της ναζιστικής δικτατορίας και τα οποία αντιμετωπίζουν οι σημερινοί ιστορικοί της ναζιστικής Γερμανίας.⁶

Η δομή του βιβλίου προ-καθορίστηκε σε μεγάλο βαθμό από την αλληλο-σύνδεση των θεμάτων που συνιστούν τη βάση των αντιπαραθέσεων. Το κεφάλαιο που ακολουθεί επιδιώκει να αναλύσει τις ευρέως φάσματος και έντονα αντιτιθέμενες μεταξύ τους ερμηνείες για τη φύση του ναζισμού. Ποια είναι η πιο ικανοποιητική ερμηνεία – εκείνη που τον θεωρεί μια μορφή φασισμού, ένα είδος ολοκληρωτισμού ή μοναδικό προϊόν της πρόσφατης γερμανικής ιστορίας, δηλαδή «μοναδικό» πολιτικό φαινόμενο; Άμεσα συνδεδεμένη με την αντιπαραθέση για τον φασισμό είναι η έντονη διαμάχη για τη σχέση ανάμεσα στον ναζισμό και τον καπιταλισμό, ιδίως για τον ρόλο των Γερμανών βιομηχάνων, που αποτελεί αντικείμενο του επόμενου κεφαλαίου. Ένα βασικό ζήτημα που προέκυψε ήταν η ερμηνεία της θέσης, του ρόλου και της σημασίας του ίδιου του Χίτλερ στο ναζιστικό σύστημα εξουσίας, ένα περίπλοκο πρόβλημα το οποίο εξετάζουμε σε τρία ξεχωριστά κεφάλαια για τη δομή της εξουσίας στο Τρίτο Ράιχ και για τη διαμόρφωση της αντιεβραϊκής και της εξωτερικής πολιτικής. Κατόπιν το επίκεντρο της προσοχής μετατοπίζεται από την κυβέρνηση του

---

5. Μια καλή, αν και συχνά αγνωστικιστική, ιστοριογραφική έρευνα βλ. στο Pierre Aycoberry, *The Nazi Question*, Λονδίνο 1981. Ένας άλλος Γάλλος ιστορικός, ο Édouard Husson, ερευνήσε στη συνέχεια εκτενώς τη δυτικογερμανική ιστοριογραφία για τον εθνικοσοσιαλισμό στη διδακτορική διατριβή του με τίτλο *Les historiens de la République Fédérale d'Allemagne (1949-1998), leurs travaux sur l'Allemagne depuis Bismarck et la question de l'identité politique allemande*, Παρίσι 1998. Μια εκδοχή της διδακτορικής αυτής διατριβής θα κυκλοφορούσε ενώ ετοιμαζόταν η έκδοση του παρόντος βιβλίου.

6. Αναλύσεις σχετικά με τη βιβλιογραφία και την έρευνα για τον ναζισμό βλ. στα: Klaus Hildebrand, *Das Dritte Reich*, Μόναχο και Βιέννη 1979 (αγγλ. μτφρ.: *The Third Reich*, Λονδίνο 1984)· Andreas Hillgruber, *Endlich genug über Nationalsozialismus und Zweiten Weltkrieg? Forschungsstand und Literatur*, Ντύσσελντορφ 1982· και John Hiden & John Farquharson, *Explaining Hitler's Germany. Historians and the Third Reich*, Λονδίνο 1983. Το έργο του Gerhard Schreiber *Hitler interpretationen*, Ντάρμστατ 1984, αποτελεί την καλύτερη ιστοριογραφική έρευνα για τα έργα που έχουν γραφτεί σχετικά με τον Χίτλερ.

Τρίτου Ράιχ στην κοινωνία υπό τη ναζιστική εξουσία, καθώς επιδιώκω να εξετάσω τον βαθμό στον οποίο ο ναζισμός μετέβαλε τη γερμανική κοινωνία ή ακόμη και επέφερε μια επανάσταση σε αυτήν, και να αξιολογήσω το πολύπλοκο ζήτημα της αντίστασης των Γερμανών στον Χίτλερ. Ακολουθεί μια ανάλυση της σημαντικής αντιπαράθεσης για την «ιστορικοποίηση» του Τρίτου Ράιχ, αν δηλαδή μπορούμε να πραγματευόμαστε τη ναζιστική εποχή όπως όλες τις άλλες περιόδους του παρελθόντος, ως «ιστορία». Τέλος, προσπαθώ να εξετάσω τις αλλαγές που συντελέστηκαν (και εξακολουθούν να συντελούνται) στις ιστοριογραφικές τάσεις μετά την ενοποίηση της Γερμανίας. Σε κάθε κεφάλαιο προσπαθώ να συνοψίσω επαρκώς τις διαφορετικές ερμηνείες και την τρέχουσα κατάσταση των ερευνών, και κατόπιν προβαίνω σε μια αξιολόγηση. Κατά την εξέταση των επίμαχων ζητημάτων, δε θεώρησα ότι ήταν καθήκον μου να μη συμπαραταχθώ με κάποια άποψη και να παραμείνω ουδέτερος, κάτι που ούτως ή άλλως είναι ανέφικτο. Ελπίζω ότι παρουσιάζω όσο το δυνατόν πιο δίκαια τις απόψεις που συνοψίζω, αλλά και ότι συμμετέχω στη συζήτηση όχι ως «διδαιτητής», αλλά ως κάποιος που αναπτύσσει τις δικές του απόψεις για τα υπό εξέταση ζητήματα.

Οι ποικίλες προσεγγίσεις της ιστορίας του Τρίτου Ράιχ που συναντώνται σε αυτό το βιβλίο έχουν έναν κοινό στόχο – να παράσχουν μια επαρκή εξήγηση του ναζισμού. Η εξήγηση του παρελθόντος είναι καθήκον όλων των ιστορικών, αλλά στις σελίδες που ακολουθούν θα γίνουν φανερές η δύσκολη φύση και η πολυπλοκότητα αυτού του καθήκοντος στην περίπτωση του ναζισμού. Στην πραγματικότητα ίσως είναι ανέφικτη μια επαρκής εξήγηση του ναζισμού από διανοητική άποψη. Ο ναζισμός συνιστά ένα φαινόμενο που σχεδόν δεν μπορεί να υποβληθεί σε λογική ανάλυση. Υπό έναν ηγέτη ο οποίος μιλούσε με αποκαλυπτικό ύφος για παγκόσμια κυριαρχία ή για καταστροφή, και υπό ένα καθεστώς που στηριζόταν στην απεχθή ιδεολογία του φυλετικού μίσους, μια από τις πιο προηγμένες πολιτιστικά και οικονομικά χώρες της Ευρώπης σχεδίασε και εξαπέλυσε έναν παγκόσμιο πόλεμο που στοίχισε τη ζωή σε 50 εκατομμύρια ανθρώπους και διέπραξε θηριωδίες οι οποίες κορυφώθηκαν με τη μηχανοποιημένη μαζική εξόντωση εκατομμυρίων Εβραίων και που η φύση και το μέγεθός τους ξεπερνούν τη φαντασία. Αντιμέτωπος με το Άουσβιτς, οι ερμηνευτικές ικανότητες του ιστορικού μοιάζουν πράγματι πεινιχρές. Πώς να μπορέσει να γράψει με επάρκεια και «αντικειμενικότητα» για ένα σύστημα διακυβέρνησης που παρήγαγε φρικαλεότητες τέτοιου μεγέθους; Πώς να εκπληρώσει το καθήκον του; Δύσκολα μπορεί να περιοριστεί στην ανάκτηση από τις ιστορικές πηγές του «τι πραγματικά συνέβη», σύμφωνα με τις νεο-ρανκεανές μεθόδους. Και πώς μπορεί να ελπίζει ότι θα «κατανοήσει» (σύμφωνα με την ιστορικιστική παράδοση) ένα τέτοιο εγκληματικό καθεστώς και τον απάνθρω-

πο ηγέτη του; Ή το καθήκον του είναι να αποκαλύψει τη διαβολικότητα του ναζισμού, έτσι ώστε να μιλήσει για το παρόν και να προειδοποιήσει για το μέλλον; Αν ναι, πώς πρέπει να το κάνει αυτό; Μπορεί ή πρέπει ο ιστορικός να παλέψει για να επιτύχει την «αποστασιοποίηση» από το αντικείμενο της μελέτης του, αποστασιοποίηση που συνήθως θεωρείται η ίδια η ουσία της «αντικειμενικής» συγγραφής της ιστορίας; Τα ερωτήματα αυτά συνιστούν μερικούς από τους λόγους για τους οποίους καμία εξήγηση του ναζισμού δεν μπορεί να είναι πλήρως ικανοποιητική από διανοητική άποψη. Εντούτοις η αξία οποιασδήποτε ερμηνευτικής προσέγγισης έγκειται στον βαθμό στον οποίο συμβάλλει σε μια δυνητικά βελτιωμένη ερμηνεία του ναζισμού. Ο στόχος αυτού του βιβλίου θα έχει εκπληρωθεί αν οι εκτιμήσεις του για τις ποικίλες ερμηνείες της ναζιστικής δικτατορίας υποδείξουν ποιες προσεγγίσεις έχουν περισσότερες δυνατότητες από άλλες (ή, για να το πούμε διαφορετικά, είναι λιγότερο ανεπαρκείς από άλλες) να εξηγήσουν τη διαδικασία δυναμικής ριζοσπαστικοποίησης του Τρίτου Ράιχ που οδήγησε στον πόλεμο και σε μια γενοκτονία πρωτοφανούς κλίμακας.

Πριν ασχοληθούμε με τις ιστορικές-φιλοσοφικές, τις πολιτικές-ιδεολογικές και τις ηθικές διαστάσεις που συνιστούν τη βάση των αντιπαραθέσεων τις οποίες θα εξετάσουμε, πρέπει να προβούμε σε μια αρχική παρατήρηση. Πρόκειται για ένα αρκετά προφανές ζήτημα, αλλά πρέπει να το επαναλάβουμε – η ανεπάρκεια των πηγών. Παρά το μέγεθος των διασωθέντων αρχείων του Τρίτου Ράιχ, τα ντοκουμέντα σε πάρα πολύ μεγάλο βαθμό είναι σποραδικά, και σοβαρά προβλήματα ερμηνείας συνδέονται εν μέρει με θεμελιακές ατέλειες των ίδιων των πηγών. Φυσικά προς το τέλος του πολέμου οι ναζί κατέστρεψαν σκόπιμα πολλά ντοκουμέντα κρίσιμης σημασίας, ενώ άλλα σημαντικά ντοκουμέντα χάθηκαν λόγω των αεροπορικών βομβαρδισμών. Όμως το πρόβλημα δεν είναι τόσο η φυσική απώλεια αρχειακού υλικού, όσο τα τεράστια κενά στις αρχειακές πηγές που αφορούν τα πλέον κρίσιμα και ευαίσθητα ζητήματα, κενά τα οποία είναι το αναπόφευκτο προϊόν του τρόπου με τον οποίο λειτουργούσε το ναζιστικό σύστημα διακυβέρνησης. Τα εμφανέστερα και πιο απογοητευτικά κενά αφορούν τον ίδιο τον Χίτλερ και τον ρόλο του στη διακυβέρνηση του Τρίτου Ράιχ. Έτσι η αυξανόμενη κατάρρευση των επίσημων κεντρικών κυβερνητικών μηχανισμών στο Τρίτο Ράιχ και ο ακραία μη γραφειοκρατικός τρόπος με τον οποίο ο Χίτλερ ασκούσε την εξουσία, με συνέπεια σπανίως να καταγράφονται επισήμως οι αποφάσεις, έχουν αφήσει ένα τεράστιο κενό τεκμηρίωσης όσον αφορά τη λήψη αποφάσεων σε κεντρικό επίπεδο. Κατά συνέπεια τα πολυάριθμα γραφειοκρατικά κατάλοιπα που άφησε το Τρίτο Ράιχ δεν αφορούν τον Χίτλερ. Είναι δύσκολο να μάθουμε ποια έγγραφα που αφορούσαν τη διακυβέρνηση έφταναν στα χέρια του – και ακόμη πε-

ρισσότερο αν τα διάβαζε και ποιες ήταν οι αντιδράσεις του. Για τον ιστορικό, ο Χίτλερ ως δικτάτορας της Γερμανίας είναι σε μεγάλο βαθμό απρόσιτος, κλεισμένος στο κουκούλι της σιωπής των πηγών. Αυτός είναι ο λόγος για τον οποίο δεν μπορούν ούτε να αποφευχθούν ούτε να λυθούν οριστικά στη βάση των διαθέσιμων τεκμηρίων οι συγκρουόμενες ερμηνείες για τη θέση του Χίτλερ στο ναζιστικό σύστημα εξουσίας.

Οι ελλείψεις των πηγών αποτελούν μικρό σχετικά μέρος του προβλήματος της ερμηνείας του ναζισμού. Πολύ σημαντικότερο ρόλο στη διαμόρφωση του χαρακτήρα των αντιπαραθέσεων για τη ναζιστική δικτατορία έχουν παίξει οι διαφορετικές, συχνά εντελώς αντίθετες, αντιλήψεις και μέθοδοι της ιστορικής συγγραφής όταν εφαρμόζονται στη μελέτη του ναζισμού.

Η ιστορική-φιλοσοφική διάσταση

Αρχικά πρέπει να τονίσουμε δύο σημεία. Το πρώτο είναι ότι οι διαφορές ως προς την ιστορική προσέγγιση, μέθοδο και φιλοσοφία δεν αφορούν ειδικά τη μελέτη του ναζισμού, μολονότι τα προβλήματα ερμηνείας του ναζισμού αναδεικνύουν με ιδιαίτερη ένταση αυτά τα ζητήματα της ιστορικής φιλοσοφίας. Το δεύτερο σημείο είναι ότι η ένταση της διαμάχης για την ιστορική μέθοδο απορρέει από την ιδιαίτερη γερμανική παράδοση της ιστορικής συγγραφής και από την αμφισβήτηση αυτής της παράδοσης όταν εφαρμόζεται στο πεδίο του Τρίτου Ράιχ. Μολονότι η συμβολή των μη Γερμανών ιστορικών είναι σημαντική, η διαμάχη για την ιστορική μέθοδο είναι χαρακτηριστικά και σε μεγάλο βαθμό δυτικογερμανική υπόθεση. Επομένως στη συνέχεια πρέπει να στρέψουμε την προσοχή μας στην εξέλιξη και τη φύση της γερμανικής ιστοριογραφίας και στις ριζικά αντιτιθέμενες απόψεις για τη μορφή και τον σκοπό της ιστορικής συγγραφής τις οποίες προωθούν κορυφαίοι ιστορικοί της Δυτικής Γερμανίας.

Το περίγραμμα της μεταπολεμικής γερμανικής ιστοριογραφίας διαμορφώθηκε από έναν αριθμό ιδιαίτερων παραγόντων οι οποίοι διαφοροποιούν τη Γερμανία από την ιστοριογραφική εξέλιξη άλλων χωρών. Η βάση όλης αυτής της διαδικασίας ήταν η ανάγκη να κατανοήσει και να αντιμετωπίσει η Γερμανία το ναζιστικό παρελθόν της. Αυτή η ανάγκη έπαιξε θεμελιακό ρόλο στη διαμόρφωση της ιδιαίτερας στενής σχέσης ανάμεσα στα ερμηνευτικά προβλήματα της πορείας και του χαρακτήρα της πρόσφατης γερμανικής ιστορίας και στα ευρύτερα ζητήματα της ιστορικής μεθόδου και φιλοσοφίας, σχέσης η οποία χαρακτηρίζει τη μεταπολεμική γερμανική ιστορική επιστήμη. Μιλώντας σε ένα ευρύτερο πλαίσιο, μετά τον πόλεμο η εξέλιξη των ιστορικών σπουδών στη Δυτική Γερμανία –θα πρέπει να μην περιλάβουμε τη ΛΔΓ σε αυτή την κατηγο-

ριοποίηση– μπορεί να διαιρεθεί σε τέσσερις φάσεις: μια περίοδο κατά την οποία συνεχίστηκε και εν μέρει ανανεώθηκε ο ιστορισμός και η οποία διήρκεσε μέχρι τις αρχές της δεκαετίας του 1960· μια μεταβατική φάση μετασηματισμού, η οποία διήρκεσε μέχρι τα μέσα της δεκαετίας του 1970· μια φάση η οποία συνεχίστηκε μέχρι τα τέλη της δεκαετίας του 1980, παρά κάποιες σοβαρές αμφισβητήσεις και ορισμένες οπισθοδρομικές τάσεις, κατά την οποία νέες μορφές «κοινωνικής ιστορίας», βασισμένης στον δομισμό, συμβάδισαν με τις κοινωνικές επιστήμες και συνυφάνθηκαν στενά με παράλληλες εξελίξεις στη διεθνή ιστορική επιστήμη· και μια τέταρτη φάση που η έκβασή της δεν έχει διαφανεί ακόμη πλήρως και η οποία άρχισε με τις βαρυσήμαντες αλλαγές του 1989-1990.⁷

Μετά τον Ράνκε, που το έργο του ήταν ασύγκριτα σημαντικότερο από οποιαδήποτε φιλοσοφία της ιστορίας όλων των άλλων χωρών, στην ιστορική φιλοσοφία και συγγραφή στη Γερμανία κυριάρχησε η παράδοση του ιστορισμού.⁸ Αυτή στηριζόταν σε μια ιδεαλιστική –με τη φιλοσοφική σημασία της λέξης– αντίληψη για την ιστορία ως πολιτισμική εξέλιξη την οποία διαμορφώνουν οι «ιδέες» των ανθρώπων όπως αυτές αποκαλύπτονται μέσα από τις πράξεις τους, από τις οποίες θα μπορούσαμε να συναγάγουμε τις προθέσεις, τα κίνητρα και τις απόψεις τους για τον εαυτό τους. Η ιστορική συγγραφή επικεντρωνόταν στην προσπάθεια εξήγησης πράξεων μέσα από τη διαισθητική κατανόηση των προθέσεων πίσω από αυτές τις πράξεις. Στην εφαρμογή της αυτή η αντίληψη είχε ως συνέπεια να δίνεται μεγάλη έμφαση στη μοναδικότητα των ιστορικών συμβάντων και προσώπων, στη συντριπτική σημασία της θέλησης και της πρόθεσης στην ιστορική διαδικασία, και στη δύναμη του κράτους ως αυτοσκοπού (και επομένως στον εκθειασμό του πρωσο-γερμανικού εθνικού κράτους).

Το γεγονός ότι μετά το 1945 οι ιστορικοί έπρεπε να πραγματευτούν «όχι απλώς τη διάλυση ενός κράτους [...] αλλά τη διάλυση ενός κράτους που βαρυνόταν με κρατικά εγκλήματα αδιανόητου μεγέθους» προκάλεσε μεγάλο σοκ

---

7. Γι' αυτή την περιοδολόγηση βλ. Jörn Rüsen, «Theory of History in the Development of West German Historical Studies: A Reconstruction and Outlook», *German Studies Review* 7, 1984, σ. 14-18. Είμαι υπόχρεος στον καθηγητή Rüsen για τα σχόλια και τις υποδείξεις του σε αυτό το κομμάτι, ενώ επωφελήθηκα και από το εξαιρετικό δοκίμιο του Bernd Faulenbach με τίτλο «Deutsche Geschichtswissenschaft nach 1945», *Tijdschrift voor Geschiedenis* 94, 1981, σ. 29-57. Βλ. επίσης Georg G. Iggers, *Deutsche Geschichtswissenschaft*, Μόναχο 1971, κεφ. 8 (αναθεωρημένο και διευρυμένο με βάση το έργο του *The German Conception of History*, Μίντλταουν, Κοννέκτικατ, 1968)· και Wolfgang J. Mommsen, «Gegenwärtige Tendenzen in der Geschichtsschreibung der Bundesrepublik», *Geschichte und Gesellschaft* 7, 1981, σ. 149-188.

8. G.G. Iggers, ό.π., σ. 11.

στους ιστορικούς στη Γερμανία, οι οποίοι προηγουμένως αντιμετώπιζαν σε μεγάλο βαθμό το κράτος ως «θετικό» παράγοντα στην ιστορία.⁹ Εντούτοις η κατάρρευση του Τρίτου Ράιχ δεν επέφερε καμιά θεμελιακή αλλαγή στην παράδοση και την κυριαρχία του ιστορικισμού στη συγγραφή της ιστορίας. Όπως το 1918 και το 1933, επικράτησε και πάλι η συνέχεια. Οι δύο σημαντικότεροι ιστορικοί της μεταπολεμικής Γερμανίας, ο Φρίντριχ Μάινεκε και ο Γκέρχαρτ Ρίττερ, είχαν ανατραφεί με την παράδοση του ιστορικισμού και έγραφαν ακολουθώντας τον, ενώ οι ιδέες τους είχαν βαθιές ρίζες στη γερμανική ιδεαλιστική παράδοση της ιστορικής και πολιτικής σκέψης. Ούτε ο ένας ούτε ο άλλος ήταν ναζί. Στην πραγματικότητα και οι δύο είχαν συγκρουστεί με τους ναζί. Το 1935 ο Μάινεκε διώχθηκε από τη θέση του διευθυντή σύνταξης του *Historische Zeitschrift*, ενώ το 1944 ο Ρίττερ φυλακίστηκε μετά την απόπειρα δολοφονίας του Χίτλερ. Το σημαντικό βιβλίο του Μάινεκε *Die deutsche Katastrophe*, που εκδόθηκε το 1946, και το πιο απολογητικό έργο του Ρίττερ *Europa und die deutsche Frage*, που εκδόθηκε το 1948, αποτελούσαν στην ουσία προσπάθειες να δικαιολογήσουν τον γερμανικό ιδεαλισμό και την εθνική πολιτική παράδοση. Σύμφωνα με αυτή την οπτική, ο ναζισμός είχε αναδυθεί από μια παρασιτική απόφυση η οποία μπορούσε να ανιχνευτεί στις αρνητικές δυνάμεις που πρωτοβγήκαν στο προσκήνιο στη Γαλλική Επανάσταση και υπήρχαν παράλληλα με τη γενικώς υγιή και θετική εξέλιξη του γερμανικού κράτους. Μολονότι υπήρχαν απειλητικά σημάδια ήδη στα τέλη του 19ου αιώνα, μια σειρά από καταστροφικά συμβάντα τα οποία πυροδότησε ο Α΄ Παγκόσμιος πόλεμος επέφεραν σε όλη την Ευρώπη και όχι μόνο στη Γερμανία την κατάρρευση των ηθικών και θρησκευτικών αξιών, την κυριαρχία του υλισμού, την ανάπτυξη της βαρβαρότητας και τον εκφυλισμό της πολιτικής σε μακιαβελλισμό και δημαγωγία. Κατά συνέπεια, σύμφωνα με αυτή την ερμηνεία, ο ναζισμός ήταν η τρομερή κατάληξη ευρωπαϊκών και όχι ειδικά γερμανικών τάσεων και μάλλον συνιστούσε μια αποφασιστική ρήξη με το «υγιές» γερμανικό παρελθόν παρά προϊόν του. Ο Μάινεκε μιλούσε για «την ιστορία του εκφυλισμού της γερμανικής ανθρωπότητας»,¹⁰ ενώ ο Ρίττερ θεωρούσε «σχεδόν αβάσταχτη» τη σκέψη ότι «η θέληση ενός τρελού» είχε οδηγήσει τη Γερμανία στον Β΄ Παγκόσμιο πόλεμο.¹¹ Επομένως ο ναζισμός ήταν κατά το μάλλον ή ήττον ένα ατύχημα σε μια κατά τα άλλα αξιοθαύμαστη εξέλιξη. Και η καταστροφή που

9. Το σχόλιο είναι του Manfred Schlenke και παρατίθεται στο G.G. Iggers, ό.π., σ. 356-357.

10. Friedrich Meinecke, *Die deutsche Katastrophe*, Βισμπάντεν 1946, σ. 28.

11. Gerhard Ritter, *Das deutsche Problem. Grundfragen deutschen Staatslebens gestern und heute*, Μόναχο 1962, σ. 198. Πρόκειται για νέα έκδοση (με προσθήκη εισαγωγής και συμπεράσματος) του έργου του Ritter *Europa und die deutsche Frage. Betrachtungen über die geschichtliche Eigenart des deutschen Staatsdenkens*, Μόναχο 1948.

είχε πλήξει τη Γερμανία μπορούσε σε μεγάλο βαθμό να αποδοθεί στον «δαίμονα» Χίτλερ. (Αυτές οι αμυντικές προσπάθειες να ερμηνευτεί ο ναζισμός ως μέρος μιας ευρωπαϊκής ασθένειας ήταν φυσικά άμεση αντίδραση στη μεταπολεμική χοντροκομμένη ερμηνεία Άγγλων και Αμερικανών συγγραφέων ότι ο ναζισμός ήταν το αποκορύφωμα της στρεβλής γερμανικής πολιτιστικής και πολιτικής ανάπτυξης από την εποχή του Λούθηρου ή και ακόμη νωρίτερα.)¹²

Η ταχεία παρακμή της επιρροής του ιστορικισμού και ο μετασχηματισμός της ιστορικής σκέψης άρχισαν τα πρώτα χρόνια της δεκαετίας του 1960 με το έργο του Φρίτς Φίσερ *Griff nach der Weltmacht*, που εκδόθηκε το 1961. Χρησιμοποιώντας εντελώς παραδοσιακές μεθόδους έρευνας, ο Φίσερ κατέδειξε τους επιθετικούς και επεκτατικούς πολεμικούς στόχους των γερμανικών ελίτ στον Α΄ Παγκόσμιο πόλεμο, και με αυτόν τον τρόπο διέλυσε το επιχείρημα ότι μια βασικά υγιής εξέλιξη «εκτροχιάστηκε» μετά τον Α΄ Παγκόσμιο πόλεμο. Ο Φίσερ άνοιξε επίσης, ακούσια, νέα πεδία ενδιαφέροντος για την ιστορική έρευνα, ιδίως για τον ρόλο των «παραδοσιακών» ελίτ και για τα στοιχεία συνέχειας στις κοινωνικές δομές και στην εσωτερική και εξωτερική πολιτική τα οποία συνέδεαν την περίοδο της Γερμανικής Αυτοκρατορίας με εκείνην του ναζισμού. Η κατακραυγή που προκάλεσε το έργο του Φίσερ αντανακλούσε ξεκάθαρα το μεγάλο πολιτισμικό σοκ του παλιότερου ιστορικού κατεστημένου.¹³ Η διαδικασία μετασχηματισμού την οποία έθεσαν σε κίνηση οι επίμαχες απόψεις του Φίσερ δέχτηκε περαιτέρω ώθηση από την εξασθένηση των παλιών ακαμψιών ως αποτέλεσμα της διεύρυνσης του πανεπιστημιακού συστήματος, καθώς και από τις νέες προκλήσεις για την επιστήμη της ιστορίας οι οποίες απέρρεαν από τις προόδους των κοινωνικών επιστημών και από τις αλλαγές στο πολιτικό και πνευματικό κλίμα που επέφεραν το τέλος μιας μακράς περιόδου συντηρητικής εξουσίας και το «φοιτητικό κίνημα» στα τέλη της δεκαετίας του 1960.¹⁴

12. Κλασικά έργα αυτής της άποψης είναι τα Rohan O'Butler, *The Roots of National Socialism*, Λονδίνο 1941· και William Montgomery McGovern, *From Luther to Hitler. The History of Nazi-Fascist Philosophy*, Λονδίνο 1946. Αυτές οι αντιγερμανικές προκαταλήψεις διαδόθηκαν μαζί με το μπεστ σέλερ του William Shirer *The Rise and the Fall of the Third Reich*, Νέα Υόρκη 1960.

13. Fritz Fischer, *Griff nach der Weltmacht*, Ντύσσελντορφ 1961 (αγγλ. μτφρ.: *Germany's Aims in the First World War*, Λονδίνο 1966). Για τη διαμάχη σχετικά με τις απόψεις του Fischer βλ. τη συλλογή δοκιμίων στο Hans W. Koch (επιμ.), *The Origins of the First World War*, Λονδίνο 1972· και ιδίως Volker Berghahn, «Die Fischerkontroverse – 15 Jahre danach», *Geschichte und Gesellschaft* 6, 1980, σ. 403-419.

14. J. Rüsen, «Theory of History...», ό.π., σ. 16· βλ. επίσης Hans-Ulrich Wehler, «Geschichtswissenschaft heute», στο Jürgen Habermas (επιμ.), *Stichworte zur «Geistigen Situation der Zeit»* (2 τόμοι), Φρανκφούρτη του Μάιν 1979, τόμ. 2, σ. 739-742 (αγγλ. μτφρ.: *Observations on «The Spiritual Situation of the Age»*, Κέιμπριτζ, Μασσαχουσέττη, 1984).

Απαλλαγμένη από την ιστοριστική απομόνωση, και σε ένα πολιτικό πλαίσιο στο οποίο προωθούνταν με ένταση οι στενές πολιτιστικές σχέσεις με άλλες ευρωπαϊκές χώρες και με τις Ηνωμένες Πολιτείες της Αμερικής, η ιστορική επιστήμη στη Γερμανία βγήκε στον έξω κόσμο. Οι αντιλήψεις της δομιστικής ιστορίας, που αντλούνταν ιδίως από τη γαλλική σχολή των *Annales*, και η επιρροή της αμερικανικής πολιτικής και κοινωνικής επιστήμης άρχισαν να μετασχηματίζουν τις ιστορικές προσεγγίσεις στη Δυτική Γερμανία.

Νέες, πιο θεωρητικές προσεγγίσεις στην επιστήμη της ιστορίας, οι οποίες σε μεγάλο βαθμό στηρίζονταν σε διατλαντικές εξελίξεις στην πολιτική και κοινωνική επιστήμη, πάλευαν για να καθιερωθούν για πρώτη φορά στα γερμανικά πανεπιστήμια. Η «νέα κοινωνική ιστορία» ή «ιστορικο-κοινωνική προσέγγιση», η οποία τασσόταν υπέρ μιας θεωρητικά θεμελιωμένης, ολοκληρωμένης επιστήμης με στόχο μια δομιστική ανάλυση της «ιστορίας της κοινωνίας», υποστηρίζοντας ότι η έννοια της «πολιτικής» έπρεπε να υποταχθεί στην έννοια της «κοινωνίας», αφού η «πολιτική ιστορία», όσο σημαντική και αν είναι, δε θα μπορούσε από μόνη της να παράσχει το κλειδί για την κατανόηση της ιστορίας και έπρεπε να ενταχθεί σε ένα ευρύτερο (και θεωρητικό) πλαίσιο, ανέτρεψε την παραδοσιακή αντίληψη που κυριαρχούσε στη γερμανική ιστορική επιστήμη.¹⁵ Η ίδρυση δύο νέων περιοδικών, του *Geschichte und Gesellschaft* το 1975 και του *Geschichtsdidaktik* το 1976, που ενσάρκωναν τη μεθοδολογία αυτών των νέων προσεγγίσεων και δημοσίευαν τα ευρήματα των ερευνητών τους, αντανάκλασε το γεγονός ότι η αντίληψη πως «η ιστορία είναι κοινωνική επιστήμη», καινοτόμος στα μέσα της δεκαετίας του 1960, μία δεκαετία αργότερα είχε καθιερωθεί και είχε αποκτήσει θεσμική έκφραση.

Αυτή η πρόοδος φυσικά δε συντελέστηκε χωρίς αμφισβητήσεις. Κορυφαίοι ιστορικοί οι οποίοι, μολοντί τώρα είχαν εγκαταλείψει τον κλασικό ιστορισμό, παρέμεναν προσηλωμένοι στις συμβατικές μεθόδους και πεδία ενδιαφέροντος της ιστορίας σήκωσαν το γάντι που πέταξαν οι εκπρόσωποι της «νέας κοινωνικής ιστορίας». Μερικές φορές οι αντιπαραθέσεις για την ιστορική μέθοδο ανάμεσα στους υπέρμαχους των δύο φαινομενικά ασυμβίβαστων απόψεων ήταν σφοδρές. Και οι αντιπαραθέσεις αυτές σχετιζόνταν άμεσα με τη φύση των συγκρουόμενων απόψεων για τον ναζισμό.

Ο κορυφαίος πρωταγωνιστής της «ιστορίας της κοινωνίας», ο Χανς-Ούλριχ Βέλερ, γενικά δε θεωρούνταν ειδήμων στον ναζισμό, μολοντί οι μελέτες του

15. Βλ. π.χ. Hans-Ulrich Wehler, «Anwendung von Theorien in der Geschichtswissenschaft», στο Jürgen Kocka & Thomas Nipperdey (επιμ.), *Theorie der Geschichte. Beiträge zur Historik*, Μόναχο 1979, τόμ. 3, σ. 17-39· Jürgen Kocka, «Theorien in der Sozial- und Gesellschaftsgeschichte», *Geschichte und Gesellschaft* 1, 1975, σ. 9-42· και την κριτική ανασκόπηση (χωρίς τίτλο) του K.G. Faber στο *History and Theory* 16, 1977, σ. 51-66.

για την αυτοκρατορική Γερμανία συνδέονταν σαφώς με το ζήτημα της συνέχειας στις δομές της γερμανικής κοινωνίας από το 1870 έως το 1945.¹⁶ Στους σημαντικότερους αντιπάλους της «νέας κοινωνικής ιστορίας» και υπερασπιστές των αξιών της συμβατικής πολιτικής ιστορίας –που έδινε μεγάλη έμφαση στην ιστορία της εξωτερικής πολιτικής και της διπλωματίας, στη σημασία του ατόμου και της θέλησης και των προθέσεων του έναντι των δομικών καθοριστικών παραγόντων, καθώς και στην αξία της παραδοσιακής ιστορικής μεθόδου της εμπειρικής έρευνας– περιλαμβάνονταν οι αείμνηστοι Αντρέας Χίλλγκρουμπερ και Κλάους Χίλντεμπραντ, και οι δύο φημισμένοι ειδήμονες στην εξωτερική πολιτική της ναζιστικής Γερμανίας.¹⁷

Το 1973, σε ένα σημαντικό άρθρο του, ο Χίλλγκρουμπερ απηύθυνε έκκληση να αρχίσει πάλι να δίνεται έμφαση στη σύγχρονη πολιτική ιστορία.¹⁸ Στρεφόταν με σφοδρότητα εναντίον των «υπερβολικών ισχυρισμών της μόδας τους οποίους προτάσσει η “κοινωνική ιστορία”», η οποία αντικαθιστά με μοντέλα τα συγκεκριμένα τεκμήρια. Κατά την άποψη του Χίλλγκρουμπερ, οι προσεγγίσεις της νέας κοινωνικής ιστορίας δεν ήταν κατάλληλες για τη μελέτη του διεθνούς συστήματος και των κρίσιμων παραγόντων που καθορίζουν τον «συσχετισμό δυνάμεων» στις διεθνείς υποθέσεις. Απέρριπτε τις υπεραπλουστευμένες θεωρίες για τον «ιμπεριαλισμό» και τον «φασισμό» και τελείωνε το άρθρο του με μια ομοβροντία εναντίον της άποψης ότι δεν υπάρχει «αντικειμενική επιστήμη» και επαναλαμβάνοντας τη θέση του ότι το έργο του ιστορικού πρέπει να είναι ανεξάρτητο από τις πολιτικές δεσμεύσεις του. Η επίθεση που εξαπέλυσε ο Χίλντεμπραντ ήταν παρόμοια, αν και πιο απεριφραστη.¹⁹ Ο Χίλντεμπραντ άσκησε έντονη κριτική στην εφαρμογή θεωριών, λέγοντας ότι ο ιστορικός πρέπει να αναζητά την πολιτική δράση στις πηγές και στην κριτική των πηγών, στην αξιολόγηση της συγκεκριμένης κατάστασης, στις ατομικές βλέψεις, στις αποφάσεις και στα τυχαία και απρόσμενα γεγονότα. Αρνούνταν

16. Το γνωστότερο έργο του είναι το *Das Kaiserreich, 1871-1918*, Γκράιττινγκεν 1973 (αγγλ. μτφρ.: *The German Empire, 1871-1918*, Λίμινγκτον Σπα 1984). Βλ. επίσης τη διεισδυτική κριτική του Thomas Nipperdey «Wehlers “Kaiserreich”», *Geschichte und Gesellschaft* 1, 1975.

17. Ανάμεσα στα πολυάριθμα έργα τους ξεχωρίζουν τα: Andreas Hillgruber, *Hitlers Strategie, Politik und Kriegführung 1940-41*, Φρανκφούρτη του Μάιν 1965, και η συλλογή δοκιμίων του *Deutsche Grossmacht- und Weltpolitik im 19. und 20. Jahrhundert*, Ντύσσελντορφ 1977· Klaus Hildebrand, *Vom Reich zum Weltreich. Hitler, NSDAP und koloniale Frage 1919-1945*, Μόναχο 1969, και *The Foreign Policy of the Third Reich*, Λονδίνο 1973.

18. Andreas Hillgruber, «Politische Geschichte in moderner Sicht», *Historische Zeitschrift* 216, 1973, σ. 529-552.

19. Klaus Hildebrand, «Geschichte oder “Gesellschaftsgeschichte”? Die Notwendigkeiten einer politischen Geschichtsschreibung von den internationalen Beziehungen», *Historische Zeitschrift* 223, 1976, σ. 328-357.

ότι οι διεθνείς σχέσεις μπορούν να θεωρούνται παράγωγο των κοινωνικών εξελίξεων και υποστήριζε ότι, σε σύγκριση με τις έννοιες της «ηγεμονίας» και του «συσχετισμού δυνάμεων», οι έννοιες της «νέας κοινωνικής ιστορίας» είχαν περιορισμένη αξία. Η μόνη έγκυρη διαδικασία για τον ιστορικό είναι να προχωρά από το συγκεκριμένο στο γενικό και όχι το αντίστροφο. Θεωρούσε ότι η εφαρμογή θεωριών ήταν μεθοδολογικά αμφιλεγόμενη επειδή δυνητικά απέκλειε πολλές πλευρές της πραγματικότητας, και κατέληγε επαναλαμβάνοντας την άποψη ότι το παρελθόν είναι αυτόνομο και δεν υπάρχει για να φωτίζει και να καθοδηγεί το παρόν.

Στις απαντήσεις του ο Βέλερ υποστήριξε πως και η ίδια η προσέγγιση του Χίλλγκρουμπερ χρειαζόταν θεωρητική και εννοιολογική στήριξη, και πως το γεγονός ότι ο Χίλλγκρουμπερ στηριζόταν στους στόχους, στις πολιτικές ιδέες και στις προθέσεις των ηγετικών ομάδων οδηγούσε αναπόδραστα σε μια πολιτική ιστορία των ιδεών η οποία δεν άνοιγε κανένα νέο δρόμο. Ο Βέλερ τόνιζε τους περιορισμούς τους οποίους συνεπάγεται η επικέντρωση μόνο στις αρχαικές πηγές προκειμένου να αναλυθεί η λήψη αποφάσεων στο πεδίο της εξωτερικής πολιτικής.²⁰ Η απάντησή του στον Χίλντεμπραντ ήταν διατυπωμένη με μεγαλύτερη οξύτητα, καθώς τον κατηγορούσε για θεωρητική υπερβολή, ρητορικά επιχειρήματα βασισμένα στη διαστρέβλωση των απόψεων της άλλης πλευράς, και μάλιστα σε μια περίπτωση στη σκόπιμα ανακριβή παράθεση της άλλης άποψης.²¹ Ο Βέλερ χαρακτήριζε την εμμονή του Χίλντεμπραντ ότι ο ιστορικός πρέπει να προχωρά από το επιμέρους στο γενικό ανεπαρκή ακόμη και για την έρευνα του ίδιου του Χίλντεμπραντ για τον ναζισμό. Σε μια μεταγενέστερη κριτική του ο Βέλερ χαρακτήριζε τον τρόπο με τον οποίο ο Χίλντεμπραντ προσέγγιζε την ιστορία του ναζισμού «χορταριασμένο και παραμορφωμένο ιστορικισμό».²² Απαντώντας, ο Χίλντεμπραντ ισχυρίστηκε ότι τα σχόλια του Βέλερ έδειχναν πως η σχέση ανάμεσα στην κοινωνία και στον Χίτλερ, ανάμεσα στις δομές και στην προσωπικότητα στο Τρίτο Ράιχ «μπορούν να διαστρεβλωθούν και να περιγραφούν απλουστευτικά λόγω προκαταλήψεων και έλλειψης γνώσεων», και ότι το άρθρο του Βέλερ δεν ήταν σοβαρή επιστήμη, απλώς συσσωρεύει δηλώσεις που εξέφραζαν πολιτική γνώμη και προσωπικές προσβολές και δεν είχε καμιά χρησιμότητα στο πλαίσιο της σοβαρής ακαδημαϊκής συζήτησης.²³

20. Hans-Ulrich Wehler, «Moderne Politikgeschichte oder “Große Politik der Kabinette”?», *Geschichte und Gesellschaft* 1, 1975, σ. 344-369.

21. Hans-Ulrich Wehler, «Kritik und kritische Antikritik», *Historische Zeitschrift* 225, 1977, σ. 347-384.

22. H.-U. Wehler, «Geschichtswissenschaft heute», ό.π., σ. 745.

23. Klaus Hildebrand, «Monokratie oder Polykratie? Hitler Herrschaft und das Dritte Reich»,

Αυτές οι αδιάλλακτες ανταλλαγές απόψεων όσον αφορά θεωρητικές προσεγγίσεις και μεθοδολογικά ζητήματα σχετίζονται άμεσα με τη φύση μερικών βασικών ερμηνευτικών αντιπαραθέσεων για τον ναζισμό. Πρώτον, υποδεικνύουν τις θεωρητικές δυσκολίες να συμβιβαστούν η «δομιστική» προσέγγιση της ιστορίας του ναζισμού και η «προσωποκρατική» προσέγγιση, βασικό πρόβλημα για την ερμηνεία του ρόλου και της θέσης του Χίτλερ στο ναζιστικό σύστημα διακυβέρνησης. Δεύτερον, δείχνουν μερικές από τις δυσκολίες της σχέσης του ιστορικού με τις πηγές, του πώς θα πρέπει να τις προσεγγίζει και να τις διαβάξει. Τρίτον, θέτουν το πολύπλοκο ζήτημα της πολιτικής στάσης του ιστορικού, του πώς σχετίζεται ο ιστορικός με τις πολιτικές συνθήκες στις οποίες ζει και εργάζεται, καθώς και το ζήτημα της σχέσης ανάμεσα στις θεωρητικές και μεθοδολογικές απόψεις από τη μια, και τις πολιτικές και ιδεολογικές απόψεις από την άλλη.

Για το πρώτο σημείο, η θεωρητική, εννοιολογική προσέγγιση του Βέλερ προκάλεσε μια ενστικτώδη μεθοδολογική προτίμηση και συμπάθεια για το έργο των αποκαλούμενων «αναθεωρητών» ιστορικών του ναζισμού, όπως ο Χανς Μόμμσεν, ο αείμνηστος Μάρτιν Μπρόζτσατ και ο Βόλφγκανγκ Σίντερ, οι οποίοι, εργαζόμενοι κυρίως χωρίς τη συνειδητή εφαρμογή μεγάλων θεωρητικών σχημάτων, προσέγγιζαν πολύπλοκα ζητήματα –όπως η σχέση ανάμεσα στην εσωτερική και την εξωτερική πολιτική στο ναζιστικό κράτος, η δομή του κρατικού μηχανισμού και οι διαδικασίες για τη λήψη αποφάσεων, καθώς και η θέση και η λειτουργία του Χίτλερ στο ναζιστικό σύστημα– χρησιμοποιώντας μια μέθοδο η οποία θα μπορούσε να περιγραφεί χαλαρά ως βασισμένη στον «δομισμό-λειτουργισμό». Κατά συνέπεια τόνιζαν τους περιορισμούς των εξηγήσεων που σε μεγάλο βαθμό βασιζόνταν στις συνειδητές προθέσεις και στον ατομικό ρόλο του Χίτλερ στη διαμόρφωση της ναζιστικής πολιτικής.²⁴

Σε σχέση με το δεύτερο σημείο, η διαμάχη για την ιστορική μέθοδο ανέδειξε το πρόβλημα του πώς ο ιστορικός οικοδομεί μια εξήγηση βασισμένη στις πηγές. Πέρα από τις ελλείψεις που παρουσιάζουν οι αρχειακές πηγές για τον ναζισμό, οι ιστορικοί μπορούν συχνά (όπως επισήμανε ο αείμνηστος Τιμ Μεί-

---

στο Gerhard Hirschfeld & Lothar Kettenacker (επιμ.), *Der «Führerstaat»: Mythos und Realität*, Στουτγάρδη 1981, σ. 95 σημ. 74. Τη διαμάχη συνοψίζει ο W.J. Mommsen στο «Gegenwärtige Tendenzen...», ό.π., σ. 165-168. Μια διαφορετική επίθεση εναντίον της «κριτικής ιστορίας» του Wehler, επίθεση που τελείωνε με την άποψη ότι η «αναζήτηση εθνικής ταυτότητας» θα μπορούσε να είναι ένα έγκυρο νέο θέμα το οποίο ενδεχομένως θα βοηθούσε περαιτέρω στην «αλλαγή παραδείγματος» στη γερμανική ιστορική επιστήμη, βλ. στο Irmline Veit-Brause, «Zur Kritik der “Kritischen Geschichtswissenschaft”: Tendenzwende oder Paradigmenwechsel?», *Geschichte in Wissenschaft und Unterricht* 35, 1984, σ. 1-24.

24. H.-U. Wehler, «Geschichtswissenschaft heute», ό.π., σ. 731-732.

σον αναφερόμενος ρητά στις προθέσεις και στους στόχους του Χίτλερ) «να διαβάζουν [τις πηγές] με πολύ διαφορετικούς τρόπους, οι οποίοι εξαρτώνται από τα διαφορετικά είδη άλλων ιστορικών γνώσεων που επηρεάζουν την ανάγνωση αυτών των κειμένων», και επομένως δε θα πρέπει να διαβάζουν τις πηγές βασιζόμενοι στην «κοινή λογική».²⁵ Κατά συνέπεια μερικές φορές οι αντιπαραθέσεις (ιδίως εκείνες που αφορούν τον Χίτλερ) ξεσπούν ανάμεσα σε ιστορικούς οι οποίοι χρησιμοποιούν τις ίδιες ακριβώς αρχειακές πηγές αλλά εκκινούν από διαφορετικές προϋποθέσεις και αντιλήψεις (όχι μόνο για το Τρίτο Ράιχ, αλλά και για τη συγγραφή της ιστορίας) και διαβάζουν τις πηγές με ριζικά διαφορετικούς τρόπους.

Το τρίτο σημείο, η επιρροή την οποία ασκούν οι πολιτικές και ιδεολογικές απόψεις στην ιστοριογραφία για τον ναζισμό, θέτει ένα ξεχωριστό, σημαντικό ζήτημα, το οποίο θα πραγματευτώ τώρα.

Η πολιτική-ιδεολογική διάσταση

Δύο ξεχωριστά, αν και σχετιζόμενα μεταξύ τους, ζητήματα χρειάζονται εξέταση – πρώτον, οι τρόποι με τους οποίους η διαίρεση της Γερμανίας διαμόρφωσε τις πολιτικές και ιδεολογικές προϋποθέσεις για την ιστοριογραφία του ναζισμού στις δύο πλευρές του Τείχους· και, δεύτερον, οι τρόποι με τους οποίους οι πολιτικές και ιδεολογικές διαφορές διαμόρφωσαν τα μεταβαλλόμενα μοντέλα συγγραφής για τον ναζισμό στο εσωτερικό της ΟΔΓ.²⁶

Στη ΛΔΓ, η οποία ακολουθεί τις μαρξιστικές-λενινιστικές αρχές, ο αντιφασισμός υπήρξε εξ αρχής απαραίτητος ακρογωνιαίος λίθος της ιδεολογίας και της νομιμοποίησης του κράτους. Επομένως τα ιστορικά έργα για τον «Χίτλερ και τον φασισμό» είχαν πάντα άμεση πολιτική σημασία. Κι εφόσον θεωρούνταν ότι ο φασισμός ήταν εγγενές προϊόν του καπιταλισμού και το γειτονικό δυτικογερμανικό κράτος ήταν θεμελιωμένο στις καπιταλιστικές αρχές των Δυτικών Συμμάχων, καθήκον της ιστορικής έρευνας για τον φασισμό δεν ήταν απλώς να διδάξει στους πολίτες της Ανατολικής Γερμανίας τις φρι-

25. Tim Mason, «Intention and Explanation: A Current Controversy about the Interpretation of National Socialism», στο G. Hirschfeld & L. Kettenacker (επιμ.), *Der «Führerstaat»...*, ό.π., σ. 23-42, εδώ σ. 31.

26. Μια πρόσφατη μελέτη αυτών των ζητημάτων είναι αυτή του Jeffrey Herf με τίτλο *Divided Memory: The Nazi Past in the Two Germanys*, Χάρβαρντ 1997. Μια εξαιρετική σύντομη ανάλυση των αντιθέσεων στην ιστορική συγγραφή στη διαιρεμένη Γερμανία μας παρέχει το Ulrich Herbert & Olaf Groehler, *Zweierlei Bewältigung: Vier Beiträge über den Umgang mit der NS-Vergangenheit in den beiden deutschen Staaten*, Αμβούργο 1992.

καλεότητες του παρελθόντος, αλλά κυρίως να τους διαφωτίσει για τους κινδύνους και το κακό του παρόντος και του μέλλοντος, για τον δυνητικό φασισμό ο οποίος θεωρούνταν εγγενής στον δυτικό καπιταλιστικό ιμπεριαλισμό, ιδίως στην ΟΔΓ.

Στη ΛΔΓ ο τρόπος με τον οποίο κατανοούσαν τον ναζισμό στηριζόταν στη μακρά παράδοση της Κομμουνιστικής Διεθνούς, η οποία τη δεκαετία του 1920 και του 1930 πάλευε με το πρόβλημα του φασισμού, καταλήγοντας στη διάσημη διατύπωση του Γκεόργκι Δημητρόφ –η οποία υιοθετήθηκε στο 7ο Συνέδριο της Κομιντέρν το 1935– ότι ο φασισμός ήταν «η ανοιχτά τρομοκρατική δικτατορία των πιο αντιδραστικών, πιο σοβινιστικών και πιο ιμπεριαλιστικών στοιχείων του χρηματιστικού κεφαλαίου».²⁷ Για τους ιστορικούς της Ανατολικής Γερμανίας, το ότι το δυτικογερμανικό κράτος δεν αντιμετώπισε και δεν ξεπέρασε το παρελθόν –με προέχουσα έκφραση την παραμονή σε επιφανείς θέσεις στην οικονομία και την πολιτική ζωή ατόμων με παραπάνω από ύποπτο παρελθόν στη διάρκεια του Τρίτου Ράιχ– υπογράμμισε την επίκαιρη σημασία και τον πολιτικό στόχο της ιστορικής επιστήμης. Η εισαγωγή σε έναν τόμο δοκιμίων η οποία συνόψιζε τα αποτελέσματα των ιστορικών ερευνών για τον ναζισμό που είχαν γίνει στη ΛΔΓ δήλωνε κατηγορηματικά: «Ο στόχος και η επιδίωξη του βιβλίου θα έχουν υλοποιηθεί, ως πρώτο βήμα στον δρόμο για τη συνολική έρευνα των ιστορικών και τωρινών πολιτικών προβλημάτων που θέτει ο φασισμός, αν το βιβλίο παράσχει επιστημονικό υλικό για τη σημαντική πάλη εναντίον του φασισμού και του ιμπεριαλισμού».²⁸ Και ένας συγγραφέας που κείμενό του περιλαμβανόταν στον τόμο τόνιζε ότι η προσπάθεια των καπιταλιστών να στηρίξουν την εξουσία τους με νέες μεθόδους, τις μεθόδους του φασισμού, είναι μια αλήθεια την οποία «πρέπει να κατανοήσουν σε βάθος οι μαρξιστές ιστορικοί, οι οποίοι με τις έρευνές τους για την ιστορία του φασισμού θέλουν να συνεισφέρουν στην πάλη εναντίον των αντιδραστικών δυνάμεων που συνεχώς εμφανίζονται με νέα προσώπεια, και οι οποίοι, με βάση την ιστορική εμπειρία τους, έχουν την άποψη ότι η αντιφασιστική πάλη μπορεί να οδηγηθεί στη νίκη μόνο με την πλήρη απομάκρυνση του μονοπωλιακού κεφαλαίου από την εξουσία και την υπέρβασή του».²⁹ Ένας από τους επιφανέστερους ιστορικούς της ΛΔΓ συνόψιζε αυτήν ακριβώς την

27. Georgi Dimitroff, *Gegen Faschismus und Krieg. Ausgewählte Reden und Schriften*, Reclam, Λιψία 1982, σ. 50. Ο ορισμός είχε διατυπωθεί ήδη στη 13η Ολομέλεια της Εκτελεστικής Επιτροπής της Κομιντέρν τον Δεκέμβριο του 1933.

28. Dietrich Eichholtz & Kurt Gossweiler (επιμ.), *Faschismus forschung. Positionen, Probleme, Polemik*, Ανατολικό Βερολίνο 1980, σ. 18.

29. Wolfgang Ruge, «Monopolbourgeoisie, faschistische Massenbasis und NS-Programmatik», στο D. Eichholtz & K. Gossweiler (επιμ.), ό.π., σ. 125-155, εδώ σ. 155.

άποψη: «Για εμάς η έρευνα για τον φασισμό σημαίνει συμμετοχή στη σημερινή ταξική πάλη».³⁰

Το ιδεολογικό πλαίσιο εντός του οποίου συντελούνταν η ιστορική έρευνα στη Δυτική Γερμανία ήταν εξίσου εμφανές, παρότι δηλωνόταν λιγότερο ανοιχτά.³¹ Το σύνταγμα της Δυτικής Γερμανίας (ο «Βασικός Νόμος») όριζε ότι κύριος στόχος ήταν η εξάλειψη της δυνατότητας να δημιουργηθεί ένα «ολοκληρωτικό» σύστημα, όχι μόνο όπως εκείνο του Τρίτου Ράιχ, αλλά και όπως το σύστημα που εξακολουθούσε να υπάρχει στη Σοβιετική Ένωση και στη Σοβιετική Ζώνη της Γερμανίας. Το σύνταγμα ήταν σκόπιμα αντιφασιστικό και αντικομμουνιστικό. Όπως έχει επισημανθεί, «μπορούμε επομένως να πούμε ότι η θεωρία του ολοκληρωτισμού, η οποία συγκρίνει ή ακόμη και εξισώνει τον φασισμό με τον κομμουνισμό, αποτελεί την κυρίαρχη ιδέα πίσω από τον βασικό συνταγματικό νόμο και σε κάποιο βαθμό την επίσημη ιδεολογία της Ομοσπονδιακής Δημοκρατίας [της Γερμανίας]».³² Ο «ολοκληρωτισμός» ήταν υπόρρητα ευρέως αποδεκτός στη Δυτική Γερμανία, ακόμη και μεταξύ των σοσιαλδημοκρατών, πριν τα γραπτά Γερμανών μεταναστών στις ΗΠΑ, κυρίως της Χάννα Άρεντ και του Καρλ Φρίντριχ, τον καθιερώσουν ως την κεντρική έννοια για την ερμηνεία του ναζισμού.³³ Η «ολοκληρωτιστική» προσέγγιση κυριάρχησε στην έρευνα για τη «σύγχρονη ιστορία» στην ΟΔΓ τη δεκαετία του 1950 και στις αρχές της δεκαετίας του 1960. Τα έργα του Καρλ Ντίτριχ Μπράχερ για το τέλος της Δημοκρατίας της Βαϊμάρης και την «κατάληψη της εξουσίας» από τους ναζί περιλαμβάνονται στα πιο επιφανή παραδείγματα που άσκησαν ιδιαίτερη επιρροή.³⁴ Το κυριότερο περιοδικό «σύγχρονης ιστορίας», το *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte*, που ιδρύθηκε το 1953, θεώρησε καθήκον του όχι μόνο να μελετήσει τον ναζισμό, αλλά και να προωθήσει έρευνες για τα ολοκληρωτικά κινήματα γενικά, συμπεριλαμβανομένου φυσικά του κομμουνισμού.³⁵

30. Kurt Gossweiler, «Stand und Probleme der Faschismusforschung in der DDR», *Bulletin des Arbeitskreises «Zweiter Weltkrieg»* 1, 1976, σ. 13.

31. Οι τρόποι με τους οποίους αντιμετωπιζόταν τη δεκαετία του 1950 το ναζιστικό παρελθόν φωτίζονται εξαιρετικά στο Norbert Frei, *Vergangenheitspolitik: Die Anfänge der Bundesrepublik und die NS-Vergangenheit*, Μόναχο 1996.

32. Wolfgang Wippermann, «The Post-War German Left and Fascism», *Journal of Contemporary History* 11, 1976, σ. 192.

33. Hannah Arendt, *The Origins of Totalitarianism*, Νέα Υόρκη 1951· Carl Joachim Friedrich & Zbigniew Brzezinski, *Totalitarian Dictatorship and Autocracy*, Κέμπριτζ, Μασσαχουσέτη, 1956.

34. Karl Dietrich Bracher, *Die Auflösung der Weimarer Republik*, Στουτγάρδη 1955· και Karl Dietrich Bracher, Wolfgang Sauer & Gerhard Schulz, *Die nationalsozialistische Machtergreifung: Studien zur Errichtung des totalitären Herrschaftssystems in Deutschland 1933-34*, Κολογία και Όπλαντεν 1960.

35. Βλ. G.G. Igers, *Deutsche Geschichtswissenschaft*, ό.π., σ. 357.

Η αμφισβήτηση της κυρίαρχης θεωρίας περί ολοκληρωτισμού και η αναβίωση των θεωριών για τον φασισμό στη Δυτική Γερμανία τη δεκαετία του 1960 πραγματοποιήθηκε σε δύο επίπεδα – στο επίπεδο της ακαδημαϊκής ιστορικής επιστήμης και στο επίπεδο της ιδεολογικής και πολιτικής πολεμικής. Όμως, όπως συμβαίνει πάντα, υπήρχε μια εγγενής σχέση ανάμεσα στα δύο επίπεδα, που ποτέ δεν μπορούν να διαχωριστούν πλήρως. Στα μέσα της δεκαετίας του 1960, στο πλαίσιο της πρώτης σημαντικής αμφισβήτησης των κυρίαρχων αξιών του διευθυνόμενου από τους χριστιανοδημοκράτες συντηρητικού κράτους και της εντεινόμενης κρίσης στα γερμανικά πανεπιστήμια η οποία ξέσπασε το 1968, η ακαδημαϊκή συζήτηση για τον φασισμό και η επιστημονική αποκατάσταση των θεωριών για τον φασισμό που είχαν αναπτυχθεί κατά τον Μεσοπόλεμο μετατράπηκαν ταχέως σε πολιτικά συνθήματα εκ μέρους τμημάτων της Αριστεράς, ενώ η υπερβολική αντίδραση της σοκαρισμένης φιλελεύθερης και συντηρητικής Δεξιάς εξασφάλισε στη διαμάχη για τον φασισμό ή τον ολοκληρωτισμό θέση στον τρέχοντα πολιτικό διάλογο και στην πολιτική σύγκρουση. Θα ασχοληθούμε με τις θεωρίες και την κριτική τους στο επόμενο κεφάλαιο. Εδώ θέλουμε να δείξουμε τις ξεκάθαρα πολιτικές αποχρώσεις των ακαδημαϊκών αντιπαραθέσεων. Επιπλέον στη διαμόρφωση του περιγράμματος των αντιπαραθέσεων συνέβαλαν όχι μόνο οι επιπτώσεις του 1968, χρονιάς μεγάλης αναταραχής, αλλά και η πιο ανοιχτή πολιτικοποίηση των πανεπιστημιακών σχολών στη Δυτική Γερμανία. Κι ενώ τη δεκαετία του 1960 και στις αρχές της δεκαετίας του 1970 η αύξηση του αριθμού των φοιτητών καλλιέργησε ένα κλίμα αμφισβήτησης της ορθοδοξίας και των απόψεων του κατεστημένου, οι περιορισμοί στην αύξηση του αριθμού των φοιτητών και το Berufsverbot [διάταγμα το οποίο απαγόρευε την απασχόληση στον δημόσιο τομέα σε άτομα που διέπρατταν αντισυνταγματικές δραστηριότητες ή συμμετείχαν σε οργανώσεις με στόχους κατά του συντάγματος της ΟΔΓ] συνέβαλαν στην αλλαγή κλίματος.³⁶ Επιβλήθηκε εκ νέου σε μεγάλο βαθμό, με τη στήριξη σημαντικών, με μεγάλη επιρροή εκδοτικών οίκων, η κυριαρχία του συντηρητικού και φιλελεύθερου κατεστημένου στο επάγγελμα του ιστορικού. Τα σχόλια των δύο κορυφαίων «φιλελεύθερων-συντηρητικών» ιστορικών του ναζισμού, του Καρλ Ντίτριχ Μπράχερ και του Αντρέας Χίλλγκρουμπερ, είναι αντιπροσωπευτικά του τόνου που επικράτησε στη σύγκρουση.

36. Βλ. H.-U. Wehler, «Geschichtswissenschaft heute», ό.π., σ. 745 κ.εξ. Η I. Veit-Brause («Zur Kritik der “Kritischen Geschichtswissenschaft”...», ό.π., σ. 1-3) υποστηρίζει ότι η στροφή του πολιτικού κλίματος προς συντηρητική κατεύθυνση αφορούσε μικρό μόνο μέρος της αναθεώρησης των παραδειγμάτων στη συγγραφή της ιστορίας στη Δυτική Γερμανία, αναθεώρηση την οποία απέδιδε σε πολύ μεγαλύτερο βαθμό στις νέες πνευματικές αντιλήψεις που αμφισβητούσαν την προσέγγιση της «κριτικής θεωρίας».

Σε ένα σύντομο και πολυδιαβασμένο εγχειρίδιο για τη μεταπολεμική ιστορία της Γερμανίας, το οποίο εκδόθηκε στα μέσα της δεκαετίας του 1970,³⁷ ο Χίλλγκρουμπερ έγραφε ότι η συνεχώς αναπτυσσόμενη ριζοσπαστική κριτική στα πανεπιστήμια εξαρτιόταν από τις «δυνάμεις του δογματικού μαρξισμού-λενινισμού» και προσανατολιζόταν προς το μοντέλο της ΛΔΓ, και ότι η «Νέα Αριστερά» αναζητούσε ιδεολογία και δόγμα (κι αποκαλώντας αυτή την αναζήτηση «ανάγκη για θεωρία», ο Χίλλγκρουμπερ τη συνέδεε εμμέσως με την «προοδευτική» πλευρά στις θεωρητικές και μεθοδολογικές αντιπαραθέσεις ανάμεσα στους ιστορικούς). Ο Χίλλγκρουμπερ θεωρούσε ότι η υπόθεση της «πρωτοκαθεδρίας της εσωτερικής πολιτικής», την οποία ο Βέλερ και άλλοι αντλούσαν από το έργο του Έκχαρτ Κερ και ανέπτυσαν κυρίως ως ευρετική μέθοδο, παρείχε μια «φαινομενικά επιστημονική νομιμοποίηση» στην πεποίθηση της «Νέας Αριστεράς» ότι η ριζική κοινωνική αλλαγή, ακόμη και η επανάσταση, ήταν το μοναδικό μέλημα του παρόντος.

Ο Καρλ Ντίτριχ Μπράχερ, ο επιφανέστερος Δυτικογερμανός ιστορικός του Τρίτου Ράιχ, εξέφρασε επίσης με απόλυτη σαφήνεια τις απόψεις του για την αλλαγή στη συγγραφή της «σύγχρονης ιστορίας».³⁸ Η πολιτικοποίηση και οι θεσμικές ανατροπές στα γερμανικά πανεπιστήμια είχαν προκαλέσει τις ζωντανές συζητήσεις της δεκαετίας του 1960, αλλά επίσης τις είχαν επισκιάσει και συχνά τις είχαν διαστρεβλώσει, έγραφε ο Μπράχερ. Σε αυτή την αλλαγή είχαν συμβάλει επίσης ερευνητικές τάσεις στην κατεύθυνση των διεπιστημονικών και συγκριτικών προσεγγίσεων, ιδίως η διεύρυνση της ιστορικής μεθόδου και η απαίτηση η ιστορική συγγραφή να βασιζέται στην κοινωνική επιστήμη. Η «αναγέννηση του μαρξισμού» της «Νέας Αριστεράς» επέτεινε την πολυπλοκότητα και τη σύγχυση των εννοιών, ιδίως με τις «παθιασμένες απαιτήσεις για θεωρία» και με τη «βίαιη επίθεση εναντίον προηγούμενων ερμηνευτικών προτύπων που είχαν προκύψει ουσιαστικά από την προσπάθεια να κατανοήσουμε και να αντιμετωπίσουμε το παρελθόν μετά τις καταστροφές του 1933 και του 1945». Όταν ξεθώριασαν οι προσεγγίσεις τις οποίες είχε διαμορφώσει η εμπειρία του Τρίτου Ράιχ, αντικαταστάθηκαν από κοινωνικές-κριτικές προσεγγίσεις και έννοιες οι οποίες έθεσαν υπό τα διασταυρούμενα πυρά τους, συχνά από «πρωτόγονα όπλα», τις προηγούμενες ερμηνείες. Τα προγενέστερα ερευνητικά επιτεύγματα αγνοήθηκαν ή διαστρεβλώθηκαν και επικράτησε μια πολιτική ζύμωση κατά την οποία «η ιδεολογική πάλη διεξήχθη στην

37. Andreas Hillgruber, *Deutsche Geschichte 1945-1972*, Βερολίνο 1974, σ. 162-164. Βλ. τα σχόλια του H.-U. Wehler στο «Geschichtswissenschaft heute», ό.π., σ. 747-748, και στο «Moderne Politikgeschichte...», ό.π., σ. 355.

38. Karl Dietrich Bracher, «Zeitgeschichte im Wandel der Interpretationen», *Historische Zeitschrift* 225, 1977, σ. 635-655, edw ιδίως σ. 635-638, 648-651, 654-655.

πλάτη και στο όνομα της επιστήμης». Στο όνομα της απαίτησης για θεωρία και αναθεώρηση, διαστρεβλώθηκαν και οι προγενέστεροι επιστημονικοί κανόνες. Στην πιο απροκάλυπτη μορφή της, η επίθεση εναντίον των φιλελεύθερων-δημοκρατικών αξιών πήρε τη μορφή σκληρών επιθέσεων εναντίον της έννοιας του ολοκληρωτισμού και μιας άνευ ορίων διεύρυνσης της γενικής θεωρίας για τον φασισμό, επιθέσεις τις οποίες νέες επιστημονικές προσεγγίσεις (όπως του Ερνστ Νόλτε) εκφύλισαν σε μαρξιστικές αγκιτατόρικές απόψεις που επανέφεραν τις διατυπώσεις των δεκαετιών του 1920 και του 1930 και χαρακτήριζαν τη δημοκρατία στη Δύση ως «ύστερη αστική» και «ύστερη καπιταλιστική» και θεωρούσαν το φιλελεύθερο δημοκρατικό κοινοβουλευτικό κράτος της Δυτικής Γερμανίας «αποκατάσταση» του παλιού. Ιδεολογικές εξηγήσεις που βασίζονταν σε μία μόνο αιτία αντικατέστησαν τον ανοιχτό χαρακτήρα της ιστορικής και πολιτικής επιστήμης, έλεγε ο Μπράχερ. Υπό την ώθηση των κοινωνικο-οικονομικών μεθόδων και της «κοινωνιολογικοποίησης της σύγχρονης ιστορίας», ακόμη και μη μαρξιστές συγγραφείς συνέβαλαν στην αλλαγή της γλώσσας και του ύφους ερμηνείας. Γενικά η αξιοποίηση νέων πηγών και η ανάπτυξη των εμπειρικών ερευνών διεύρυναν τη βάση για στéρες εξειδικευμένες εργασίες. Όμως αυτή η εξέλιξη συνδεόταν με την «τάση, μέσω της θεωρητικοποίησης και της ιδεολογικής αποστασιοποίησης από την ιστορία προσώπων και γεγονότων, να εμφανίζεται και να εφαρμόζεται ως κυρίαρχο θέμα η σύγχρονη κριτική του καπιταλισμού και της δημοκρατίας».

Οι αντιπαραθέσεις τις οποίες θα ερευνήσουμε αναπτύχθηκαν σε αυτό το κλίμα όπου κυριαρχούσαν πολιτικές και ιδεολογικές απόψεις. Σε ένα κράτος στο οποίο δεν είναι κυρίαρχη η μαρξιστική ιστοριογραφική σχολή, οι περισσότερες αντιπαραθέσεις τις οποίες θα εξετάσουμε είναι μεταξύ ιστορικών με φιλελεύθερες-δημοκρατικές πεποιθήσεις διαφόρων ειδών. Η πολιτικοποίηση της διαμάχης είναι μάλλον λανθάνουσα παρά ανοιχτή. Στον βαθμό που γίνεται ανοιχτή, αντανακλάται σε φιλοσοφικές διαμάχες για τη σημασία που έχουν οι σημερινές κοινωνικές και πολιτικές αξίες για το έργο των ιστορικών και για το αν αυτές οι αξίες πρέπει να αποκλείονται προς το συμφέρον της «μη αξιολογικής» και «αντικειμενικής» ιστορίας.³⁹ Υπάρχει γενική συμφωνία ότι καθήκον των ιστορικών είναι η «διαπαιδαγώγηση» στις αξίες της λογικής, της ελευθερίας και της «χειραφέτησης», όμως αυτή η ασαφής δέσμευση να υπηροτούν την αρετή αφήνει περιθώρια για πλήθος συχνά ημικαλυμμένων ιδεο-

39. Βλ. π.χ. Thomas Nipperdey, «Geschichte als Aufklärung», στο M. Zöller (επιμ.), *Aufklärung heute. Bedingungen unserer Freiheit*, Ζυρίχη 1980, σ. 50-62· Jürgen Kocka, «Legende, Aufklärung und Objektivität in der Geschichtswissenschaft», *Geschichte und Gesellschaft* 6, 1980, σ. 449-455· Jörn Rüsen, «Geschichte als Aufklärung?», *Geschichte und Gesellschaft* 7, 1981, σ. 189-218.

λογικών θέσεων. Κι όπως δείχνουν τα παραπάνω σχόλια, αυτό δεν εμποδίζει οι επιστημονικές διαμάχες να συνοδεύονται από προσβολές και συκοφαντίες. Μία εκδήλωση αυτού του γεγονότος ήταν ο ισχυρισμός ότι, στην προσπάθειά τους για «αναθεώρηση» των καθιερωμένων ερμηνειών του ναζισμού, κάποιοι ιστορικοί υποβάθμισαν τη διαβολική φύση του ναζιστικού καθεστώτος. Αυτή η αντίληψη υποδεικνύει τη σημαντικότητα της ηθικής διάστασης, η οποία είναι αναπόδραστη όταν κάποιος γράφει για τον ναζισμό.

Η ηθική διάσταση

Το ηθικό περιεχόμενο των πρώιμων μεταπολεμικών έργων για τον ναζισμό ήταν ξεκάθαρο. Ιστορικοί των νικητριών δυνάμεων επιθυμούσαν διακαώς να βρουν στον ναζισμό την επιβεβαίωση όλων των χειρότερων χαρακτηριστικών των Γερμανών, παρόντων ανά τους αιώνες, ενώ από την εμφανή μαζική υποστήριξη στον Χίτλερ τη δεκαετία του 1930 συνήγαγαν την ύπαρξη μιας ιδιαίτερης «γερμανικής ασθένειας» και μια εύκολη εξίσωση των Γερμανών με τους ναζί. Σημειώσαμε ήδη την έμφαση που έδιναν στην ηθική διάσταση ο Μάινεκε και ο Ρίττερ στα επιχειρήματά τους εναντίον αυτού του χονδροειδούς ισχυρισμού, τα οποία αντανakλούσαν τον απολογητικό, όπως ήταν φυσικό, χαρακτήρα των γερμανικών ιστορικών έργων στη μεταπολεμική περίοδο. Η έμφαση στην «άλλη Γερμανία» και στη συνωμοσία του 1944 –όπως π.χ. στο έργο του Γκέρχαρτ Ρίττερ για τη ζωή του Γκαίρντελερ– υποδεικνύει επίσης την κυριαρχία της ηθικής διάστασης στα γερμανικά έργα για το Τρίτο Ράιχ της πρώτης μεταπολεμικής περιόδου.⁴⁰

Παρότι η μεταγενέστερη ιστοριογραφία εγκατέλειψε πλήρως την αγανά-

---

40. Βλ. Gerhard Ritter, *Carl Goerdeler und die deutsche Widerstandsbewegung*, Μόναχο 1955· και Hans Rothfels, *The German Opposition to Hitler*, Σικάγο 1948. Βλ. επίσης G.G. Iggers, *Deutsche Geschichtswissenschaft*, ό.π., σ. 344-347. Μια σύνοψη των μεταγενέστερων τάσεων στην ιστοριογραφία της «αντίστασης» βλ. στο K. Hildebrand, *Das Dritte Reich*, ό.π., σ. 181-186· και Reinhard Mann, «Widerstand gegen den Nationalsozialismus», *Neue politische Literatur* 22, 1977, σ. 425-442. Μια συνολική παρουσίαση της έρευνας βλ. στο Jürgen Schmädcke & Peter Steinbach (επιμ.), *Der Widerstand gegen den Nationalsozialismus. Die deutsche Gesellschaft und der Widerstand gegen Hitler*, Μόναχο 1985. Μια πρόσφατη έρευνα της βιβλιογραφίας μπορείτε να βρείτε στο Hartmut Mehringer, *Widerstand und Emigration. Das NS-Regime und seine Gegner*, Μόναχο 1997, σ. 280 κ.εξ. Τα προβλήματα ερμηνείας της αντίστασης στον Χίτλερ θα παραμείνουν πάντα ακανθώδη, κυρίως λόγω των κανονιστικών πολιτικών και ηθικών συνδηλώσεων του όρου «αντίσταση» (Widerstand), που ταυτόχρονα χρησιμοποιείται και ως έννοια της επιστημονικής ανάλυσης. Βλ. κεφ. 8 για μια πλήρη ανάλυση αυτών των προβλημάτων.

κτηση και την οργή, την καταδίκη και το απολογητικό ύφος που χαρακτηρίζαν τη μεταπολεμική περίοδο, ένα στοιχείο παραμένει, αν και λανθάνον: Όλοι οι σοβαροί ιστορικοί (πάνω απ' όλα οι Γερμανοί) εκφράζουν ακόμη και με τη φρασεολογία την οποία χρησιμοποιούν –όπως η συχνή χρήση λέξεων όπως «εγκληματικότητα» ή «βαρβαρότητα» σε σχέση με το ναζιστικό καθεστώς– την ηθική απέχθειά τους για τον ναζισμό. Αυτό θέτει ένα ζήτημα που, όπως έχουν υπογραμμίσει πολυάριθμοι σχολιαστές, δυσκολεύει την ερμηνεία του ναζισμού. Ενώ παραδοσιακά οι ιστορικοί προσπαθούν να αποφεύγουν τις ηθικές κρίσεις (με ποικίλους βαθμούς επιτυχίας) στην επιδίωξή τους για «κατανόηση» (Verstehen) του αντικειμένου της μελέτης τους, αυτό είναι σαφώς αδύνατο στην περίπτωση του ναζισμού και του Χίτλερ. Ο Βόλφγκανγκ Ζάουερ θέτει το πρόβλημα ως εξής: «Στον ναζισμό ο ιστορικός αντιμετωπίζει ένα φαινόμενο το οποίο δεν μπορεί παρά να απορρίπτει, όποια και αν είναι η ατομική θέση του. Πραγματικά δεν αξίζει να δίνουμε σημασία στην όποια διαφωνία γι' αυτό το ζήτημα [...] Αυτή η θεμελιακή απόρριψη δε συνεπάγεται μια θεμελιακή έλλειψη κατανόησης; Κι αν δεν κατανοούμε, πώς μπορούμε να γράφουμε ιστορία; Σίγουρα ο όρος “κατανόηση” έχει διαφορετούμενη σημασία: μπορούμε να απορρίπτουμε και εντούτοις να “κατανοούμε”. Ωστόσο στην περίπτωση του ναζισμού οι διανοητικές και ψυχολογικές ικανότητές μας φτάνουν σε ένα όριο που δεν το είχε φανταστεί ο Βίλχελμ Ντίλταϊ. Μπορούμε να επεξεργαζόμαστε ερμηνευτικές θεωρίες, αλλά, όταν ερχόμαστε άμεσα αντιμέτωποι με τα γεγονότα, τότε όλες μας οι εξηγήσεις μοιάζουν αδύναμες».⁴¹ Ωστόσο στην πράξη το πρόβλημα μπορεί να είναι λιγότερο σοβαρό απ' όσο φανταζόταν ο Ζάουερ. Εξάλλου και στην περίπτωση ιστορικών που ασχολούνται με πολλά άλλα πολιτικά καθεστώτα και τους ηγέτες τους συχνά είναι λίγες οι πιθανότητες να επιδείξουν «ενσυναίσθητική κατανόηση» για το αντικείμενο της μελέτης τους.

Ακόμη κι έτσι, το πρόβλημα δε θα μπορούσε να φωτιστεί πιο ξεκάθαρα απ' ό,τι στην περίπτωση της Γερμανίας του Χίτλερ, μολονότι η οικουμενική ηθική καταδίκη του ναζισμού καθιστά εντυπωσιακό το γεγονός ότι στην ιστοριογραφία έχει καν τεθεί το ζήτημα της υπόρρητης ηθικής υποβάθμισής του. Φαίνεται ότι ο πρώτος που το ξεκίνησε ήταν ο Καρλ Ντίτριχ Μπράχερ, και τα σχόλιά του δείχνουν ότι ο ισχυρισμός του συνδέεται με τα ζητήματα της ιστορικής μεθόδου και των πολιτικών-ιδεολογικών διαστάσεων που αναλύσαμε προηγουμένως. Ο Μπράχερ ισχυρίστηκε ότι οι μαρξιστικές προσεγγίσεις, οι προ-

41. Wolfgang Sauer, «National Socialism: Totalitarianism or Fascism?», *American Historical Review* 73, 1967-1968, σ. 408. Βλ. επίσης Klaus Hildebrand, «Der “Fall” Hitler», *Neue Politische Literatur* 14, 1969, σ. 379.

σεγγίσεις της «Νέας Αριστεράς», αλλά και οι προσεγγίσεις μερικών καθιερωμένων φιλελεύθερων «αστών» (ή, όπως τους αποκαλεί, «οπαδών του σχετικισμού») ιστορικών ισοδυναμούσαν με υποτίμηση της πραγματικότητας του ναζισμού. Έτσι «η ιδεολογική και ολοκληρωτική διάσταση του εθνικοσοσιαλισμού συρρικνώνεται σε τέτοιο βαθμό, που η βαρβαρότητα της περιόδου 1933-1945 εξαφανίζεται ως ηθικό φαινόμενο». Ως αποτέλεσμα, «θα μπορούσε να φανεί πως ξεκίνησε ένα νέο κύμα υποβάθμισης της βαρβαρότητας του ναζισμού ή ακόμη και απολογητικής αντιμετώπισής του».⁴² Σε παρόμοια κατεύθυνση, ο Κλάους Χίλντεμπραντ άσκησε κριτική σε όσους «λόγω θεωρητικών εμμονών ασχολούνται μάταια με λειτουργικές εξηγήσεις της αυτόνομης δυναμικής στην ιστορία, και έτσι συμβάλλουν συχνά στην υποβάθμισή της».⁴³ Την πιο κατηγορηματική απόρριψη αυτών των ισχυρισμών διατύπωσε ο Τιμ Μείσον στο πλαίσιο των αντιπαραθέσεων για τον ναζισμό: «Η διαμάχη έχει αποκτήσει τέτοια ένταση, που τώρα μερικοί ιστορικοί κατηγορούν άλλους ιστορικούς ότι στο έργο τους υποβαθμίζουν τον εθνικοσοσιαλισμό σε κοινότοπο φαινόμενο, ότι εμμέσως και ακούσια δικαιολογούν το ναζιστικό καθεστώς. Αυτή είναι ίσως η σοβαρότερη κατηγορία που μπορεί να διατυπωθεί εναντίον σοβαρών ιστορικών αυτού του αντικειμένου» και θέτει «θεμελιακά ζητήματα για την ηθική και πολιτική ευθύνη του ιστορικού».⁴⁴

Θα ασχοληθούμε αργότερα στο παρόν βιβλίο με τις ερμηνείες που οδήγησαν σε αυτούς τους ισχυρισμούς περί υποβάθμισης του ναζισμού σε κοινότοπο φαινόμενο. Για την ώρα αρκεί να επισημάνουμε ότι η κατηγορία διατυπώθηκε προκειμένου να τονιστούν οι αναπόφευκτες ηθικές διαστάσεις οποιασδήποτε συζήτησης για τον ναζισμό, ιδίως μεταξύ των Γερμανών ιστορικών. Στην πραγματικότητα, μολοντί μερικά κείμενα-κλισέ της «Νέας Αριστεράς» τα οποία δεν έβλεπαν καμιά ουσιαστική διαφορά ανάμεσα στον φασισμό και σε άλλες μορφές «αστικής κυριαρχίας» δικαιολογούν κατά κάποιον τρόπο την κατηγορία του Μπράχερ, θεωρώ ότι οι επικρίσεις του ήταν και είναι εξ ολοκλήρου περιττές και αδικαιολόγητες όσον αφορά σοβαρούς ιστορικούς του ναζισμού.

Ωστόσο η κατηγορία για την υποβάθμιση του ναζισμού σε «κοινότοπο» φαινόμενο θέτει έντονα το ζήτημα του ηθικού σκοπού όταν κάποιος γράφει για τον ναζισμό. Στόχος είναι να γνωρίσουμε τη διαβολική φύση του ναζισμού «κατανοώντας» τον; Είναι ζήτημα καταδίκης ενός μοναδικού φαινομένου δια-

42. Karl Dietrich Bracher, *Zeitgeschichtliche Kontroversen. Um Faschismus, Totalitarismus, Demokratie*, Μόναχο 1976, σ. 62-63.

43. K. Hildebrand, «Geschichte oder "Gesellschaftsgeschichte"?...», ό.π., σ. 328-357, εδώ σ. 355.

44. T. Mason, «Intention and Explanation...», ό.π., σ. 23.

βολικής φύσης, που λόγω της μοναδικότητάς του δεν μπορεί να επαναληφθεί και τελείωσε για πάντα; Στόχος είναι να αντλήσουμε από αυτή τη φρικαλεότητα του παρελθόντος διδάγματα για τον εύθραυστο χαρακτήρα της σύγχρονης δημοκρατίας και για την ανάγκη να είμαστε σε μόνιμη επιφυλακή εναντίον της απειλής κατά της φιλελεύθερης δημοκρατίας από τη Δεξιά ή την Αριστερά; Στόχος είναι να παράσχουμε στρατηγικές που θα μας επιτρέψουν να αναγνωρίσουμε και να εμποδίσουμε την επανεμφάνιση του φασισμού; Στόχος είναι να μην ξεχάσουμε τον ναζισμό και ταυτοχρόνως να προειδοποιήσουμε μέσω του μίσους και της οργής; Τον τελευταίο στόχο φαίνεται να επιδίωκε η αείμνηστη Λούσυ Νταβίντοβιτς σε ένα βιβλίο που ασχολείται αποκλειστικά με την ηθική της ιστορικής συγγραφής για το Ολοκαύτωμα.⁴⁵ Σε αυτό το βιβλίο η Λούσυ Νταβίντοβιτς χαρακτήριζε τον ναζισμό «την ουσία του κακού, τον δαίμονα που εξαπολύθηκε στην κοινωνία, Κάλιν σε συλλογική ενσάρκωση». Υποστήριζε ότι «μόνο η πλέον σαφής συνειδητοποίηση των φρικαλεοτήτων που συνέβησαν μπορεί να μας βοηθήσει να τις αποφύγουμε στο μέλλον». Και προς επίρρωση παρέθετε τα λόγια του Καρλ Γιάσπερς: «Τα όσα συνέβησαν είναι μια προειδοποίηση. Η λήθη είναι ενοχή. Πρέπει να θυμόμαστε συνεχώς όλα όσα συνέβησαν. Μπόρεσαν να συμβούν και είναι πιθανό να ξανασυμβούν ανά πάσα στιγμή. Μόνο η γνώση μπορεί να εμποδίσει να ξανασυμβούν».⁴⁶ Ταυτοχρόνως η απέχθειά της για τις μεθόδους των μαρξιστών και των δομιστών ιστορικών (τους οποίους κατηγορούσε ότι αποποιούνταν την επαγγελματική ευθύνη τους) και η προτίμησή της για την προσωποποιημένη ιστορία –για την «απόδοση ευθύνης για τα ιστορικά γεγονότα στους ανθρώπους [...] στους ταγούς και στους διαμορφωτές των εξελίξεων που έκαναν τα γεγονότα να συμβούν»⁴⁷ θέτουν για άλλη μια φορά με εντυπωσιακό τρόπο το πρόβλημα πώς μπορεί η ιστορική μέθοδος την οποία προτιμούσε να παραγάγει τους στόχους τους οποίους επιδίωκε η ίδια.

Έτσι επανερχόμαστε στη σχέση ανάμεσα στη μέθοδο του ιστορικού, στην ηθική φύση της επαγγελματικής υποχρέωσής του και στο πολιτικό-ιδεολογικό πλαίσιο στο οποίο υλοποιεί αυτή την υποχρέωση.

45. Lucy Dawidowicz, *The Holocaust and the Historians*, Κέιμπριτζ, Μασσαχουσέττη, 1981. Βλ. τη δριμεία κριτική του Richard Bessel στο *Times Higher Education Supplement*, 19 Μαρτίου 1982, σ. 14· και του Geoff Eley, «Holocaust History», *London Review of Books*, 3-17 Μαρτίου 1982, σ. 6

46. L. Dawidowicz, ό.π., σ. 20-21.

47. Ό.π., σ. 146.